

# **ЗЕРТТЕУ ЖУРНАЛИСТИКАСЫ: ТЕОРИЯ МЕН ТӘЖІРИБЕ**

**Нұр-Сұлтан - 2022**

УДК 070  
ББК 76.01  
Х73

**Авторлар алқасы: Олег Хоменок, Гүлмира Біржанова**  
**Редакция алқасы: Марал Айтмағамбетова, Диана Окременова**  
**Зерттеу журналистикасы: теория мен тәжірибе. – Нур-Султан, 2022.**  
**- 155с.**

ISBN 978-601-08-2662-5

*Оқу құралында журналист-зерттеушілерге теориялық және тәжірибелік ұсыныстар қарастырылған. Онда журналист-зерттеушілер жұмысының құқықтық негіздері, журналистік зерттеуді жоспарлау, ақпарат көздерімен жұмыс, оларды жинау және зерттеу қорытындысын беру жөнінде тәжірибелік ұсыныстар келтірілген. Оқу құралы журналистерге, студенттерге және журналистика факультетінің оқытушыларына арналады.*

*Бұл оқу құралы Америка халқының көмегі арқасында Америка Құрама Штаттарының Халықаралық даму агенттігінің (USAID) қаржысымен Internews ұйымы іске асыратын «Орталық Азияның MediaCAMP бағдарламасы» аясында дайындалды. “Құқықтық медиа орталығы” ақпараттың мазмұнына тікелей жауапты және ол ақпарат USAID-тың немесе Америка Құрама Штаттары үкіметінің немесе Internews пікіріне сай келмеуі мүмкін.*

УДК 070

ББК 76.01

Барлық құқық сақталған. Осы кітаптың материалдарын толық немесе ішінара авторлардың рұқсатынсыз қолдануға тыйым салынады.

ISBN 978-601-08-2662-5

© Солтүстік-Қазақстандық Құқықтық Медиа Орталық ҚҚ;  
Олег Хоменок (1-3, 5-12 тарау),  
Гүлмира Біржанова (4 тарау).

## МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	4
<b>1.</b> ЖУРНАЛИСТІК ЗЕРТТЕУ ДЕГЕН НЕ? .....	5
<b>2.</b> ЗЕРТТЕУ ЖҮРГІЗУДІ ЖОСПАРЛАУ ЖӘНЕ АЛГОРИТМІ.....	14
<b>3.</b> ЖУРНАЛИСТІК ЗЕРТТЕУ ЖҮРГІЗУ СХЕМАСЫ.....	22
<b>4.</b> ЖУРНАЛИСТ-ЗЕРТТЕУШІ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ.....	24
<b>5.</b> ЖУРНАЛИСТ-ЗЕРТТЕУШІЛЕР ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ЖЕКЕ ҚАУІПСІЗДІГІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ЕМЕС ТӘУЕКЕЛДЕР.....	40
<b>6.</b> ЖУРНАЛИСТ-ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ЦИФРЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ.....	50
<b>7.</b> ЖУРНАЛИСТ-ЗЕРТТЕУШІЛЕР ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ЭТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КӘСІБИ СТАНДАРТТАР.....	58
<b>8.</b> ЗЕРТТЕУ БАРЫСЫНДА АҚПАРАТ ЖИНАУ ӘДІСТЕРІ .....	68
<b>8.1.</b> ҚҰЖАТТАР ІЗДЕУ ЖӘНЕ САРАПТАУ.....	70
<b>8.2.</b> АШЫҚ МӘЛІМЕТТЕР МЕН ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕ АҚПАРАТ ІЗДЕУ.....	78
<b>8.3.</b> ҚАДАҒАЛАУ – АҚПАРАТ ЖИНАУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ.....	90
<b>8.4.</b> АДАМДАР – АҚПАРАТ КӨЗІ РЕТІНДЕ.....	100
<b>9.</b> ЗЕРТТЕУ БАРЫСЫНДАҒЫ ИНТЕРВЬЮ.....	112
<b>10.</b> АҚПАРАТТЫ ЖҮЙЕЛЕУ ЖӘНЕ САРАПТАУ.....	124
<b>11.</b> ФАКТЧЕКИНГ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ БАРЫСЫНДА ЖИНАЛҒАН МӘЛІМЕТТЕРДІ ТЕКСЕРУ.....	132
<b>12.</b> СТОРИТЕЛЛИНГ.....	140
ҚОСЫМШАЛАР.....	148
ЗЕРТТЕУШІЛЕР ҮШІН ПАЙДАЛЫ РЕСУРСТАР.....	149
ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТ.....	152
ҰСЫНЫЛАТЫН ФИЛЬМДЕР.....	154

## КІРІСПЕ

Бұл оқу құралының мақсаты – журналистік зерттеу дегеннің не екендігі туралы түсінік беру, қазіргі және болашақ журналистерге өз зерттеулерін идеядан баспасөзде жария еткенге дейін дайындауға көмектесу. Оқу құралы Шығыс Еуропа мен Орталық Азияның көптеген елдерінде авторлар өткізген ондаған тренингтер тәжірибесіне негізделген, бұл көптеген журналистердің журналистік зерттеу саласында кәсіби маман болуына көмектесті. Авторлар Украина мен Молдовадағы әріптестер Мария Землянскаяға, Максим Опанасенкоға және Владимир Тхорикке алғыстарын білдіреді, олардың тәжірибесі болмаса және қазақстандық журналистер үшін бірлескен дайындықсыз бұл оқулық толық болмас еді.

Нұсқаулық ақпарат жинаудың нюанстары, цифрлық және құқықтық қауіпсіздік, деректерді жүйелеу және талдау, материалдардың дұрыстығын тексеру, мәтін жазу және қорытынды материалды құрастыру туралы практикалық және теориялық ақпаратты қамтитын бірнеше бөлімнен тұрады.

Әдістемелік құрал журналистік зерттеушілерге, журналистика факультетінің студенттері мен оқытушыларына ұсынылады.

Бұл оқу құралын басып шығару Америка Құрама Штаттарының Халықаралық Даму Агенттігі (USAID) арқылы Америка халқының көмегімен мүмкін болды, нұсқаулық USAID қаржылық қолдауымен Internews жүзеге асыратын Орталық Азиялық MediaCAMP бағдарламасының бөлігі ретінде дайындалды. Құқықтық медиа орталығы оның мазмұнына жауапты және USAID немесе АҚШ үкіметінің ұстанымын көрсетпейді.



# 1 ЖУРНАЛИСТІК ЗЕРТТЕУ ДЕГЕНІМІЗ НЕ?

Зерттеу журналистикасының біртұтас анықтамасы жоқ, журналистиканың әртүрлі мектептері зерттеу ұғымын әртүрлі түрде түсіндіреді. Бірақ олардың барлығы зерттеуді журналистиканың ерекше жанры ретінде анықтайтын бірнеше факторлармен келіседі, атап айтқанда:

- ➔ ақпарат жинаудың арнайы әдістерін қолдану;
- ➔ алынған ақпаратты тексеру және қайта тексеру;
- ➔ жасырын (аталмаған) ақпарат көздерін пайдалану;
- ➔ «әшкерелеу» – қоғам назарынан жасырылған әлеуметтік маңызы бар ақпаратты ашу.

““

Журналистикалық зерттеу – бұл тек ресми немесе бейресми дереккөздерден таралып жатқан ақпараттар емес, журналистің ерекше жұмысына негізделген мақала немесе мақалалар топтамасы. Зерттеу бір адамға қатысты бір оқиғаны емес, жүйелі мәселенің бүкіл спектрін сипаттайды, күрделі әлеуметтік тақырыптарды, сыбайлас жемқорлықты, заң бұзушылық пен билікті асыра пайдалануды, түрлі себептермен бұрын жұртшылыққа беймәлім болған немесе әдейі жасырылған мәліметтерді ашады.

«Story-Based Inquiry» оқу құралының авторы Марк Ли Хантер журналистік зерттеу түсінігіне былайша анықтама береді: «Журналистік зерттеу өмірдегі бұрын жасырылған жайттарды – билік басындағылар әдейі жасырған немесе кездейсоқ түрде жоғалып кеткен, жылт етіп не оны түсіну мүмкін болмаған жайттарды әшкерелеуді қамтиды. Журналистік зерттеу жүргізу үшін құпия және ашық дереккөздер мен құжаттарды пайдалану қажет<sup>1</sup>».

<sup>1</sup> Story-Based Inquiry: A manual for investigative journalism. – Оқуғаларға негізделген зерттеу: журналистік зерттеу жүргізу жөніндегі оқу құралы. – Б.: «V.R.S. Company», 2015, 5-б.

*AlJazeera медиа институтының «Журналистік зерттеуге арналған нұсқаулығында» журналистік зерттеуді «қоғамның түрлі саласында жүйелі немесе институционалдық зерттеулерге жол аша отырып, қоғам мүддесіне қызмет ету мақсатында журналистің өзі немесе оның командасы жүйелі терең зерттеуден және мұқият құжаттамадан кейін нақты туындайтын мәселелер туралы фактілерді ашу» деп анықтайды<sup>2</sup>.*

Кәсіби ортада зерттеу журналистиканың жанры ма, әлде журналистің әртүрлі жанрдағы басылымдарын дайындаудағы қолданатын әдісі ме деген сұрақ жиі талқыланады.

Тәжірибелі журналистер зерттеудің басқа жанрлардан ерекшеленетін ерекшеліктерін анықтай отырып, мыналарды атап өтті:

**1 Журналистиканың басқа жанрларына тән емес ақпарат жинау әдістерін қолдану.** Мысалы, OSINT (ашық бастапқы барлау) немесе жасырын бақылау, жасырын ақпарат көздерін пайдалану кіреді.

**2 Еңбек ауқымдылығы және ресурс ауқымдылығы,** атап айтқанда журналистік зерттеуге кететін уақыт, адам және қаржылық ресурстар. Зерттеу жұмыстары кейде айлар бойы бақылауды, құжаттарды күтуді, дұрыс ақпарат көздерін іздеуді қажет етуі мүмкін, мұның барлығын бірнеше адам жасай алады және ол қомақты соманы талап етеді.

**3 Журналистің жоғары өзін-өзі ұйымдастыру қажеттілігі,** мақсатқа жету жолында жоспар құра білу және шоғырландыру. Жұмысқа кететін уақыт пен тергеудің нәтижелі болуы журналистің мақсатқа қаншалықты дәл және дәйекті қадам басатынына байланысты.

**4 Журналист жұмысына байланысты заңды және заңсыз тәуекелдердің жоғарылауы.** Зерттеу жүргізетін тілшілер көбінесе азаматтық, әкімшілік немесе қылмыстық қудалау қаупіне, сондай-ақ заңды емес тәуекелдерге ұшырайды: физикалық зорлық-зомбылық, психологиялық қысым, беделін түсіру, тергеу нәтижелері мен жиналған дәлелдемелерді жоғалту, жұмысынан айырылу қаупі бар.

<sup>2</sup> Story-Based Inquiry: A manual for investigative journalism. - Оқиғаларға негізделген зерттеу: журналистік зерттеу жүргізу жөніндегі оқу құралы. – Б.: «V.R.S. Company», 2015, 5-6.

Тиісінше, зерттеу жүргізу журналистен күйзеліске төзімділік, зейінділік, білуге құштарлық, коммуникативтілік сияқты қасиеттерді, сондай-ақ ақпаратты жинау мен талдауда арнайы білім мен дағдыларды талап етеді.

Журналистердің зерттеу барысында кездесетін қиындықтары туралы айта отырып, журналистік зерттеу бойынша тренингтерге қатысушылар көптеген факторларды атап өтті, соның ішінде:

**БАҚ иелері мен редакторларының даулы және проблемалық ақпаратты жариялауға мүдделі болмауы, олардың саяси немесе іскерлік күштердің тергеуін жариялағаны үшін кек алудан қорқуы,** бұл бұқаралық ақпарат құралдарының бизнесі таза түрде қалыптаспаған посткеңестік кеңістікке тән. Меншік иелері әдетте өздерінің басылымдары немесе телерадиокомпаниялары емес, оларға тиесілі басқа кәсіпорындар үшін алаңдайды. Барлық посткеңестік елдерде БАҚ-ты басқа бизнесі бар, билікпен қақтығысуға мүдделі емес адамдар басқарады. Бұл бұқаралық ақпарат құралдарының заңды теріс пайдалануын, сыбайлас жемқорлықты немесе мемлекеттік қызметкерлердің теріс қылықтарын ашатын материалды жариялауы екіталай. Сонымен қатар, интернеттің, оның ішінде әлеуметтік желілердің қарқынды дамуы өз ақпарат құралын іске қосып, сонда жариялауға мүмкіндік береді.

**Журналистің жеке қауіпсіздігіне және ақпарат көздеріне қатер төну қаупі жоғары** деген түсінік бар, белгілі бір қауіпсіздік ережелерін сақтаған журналист өзінің зерттеулеріне байланысты тәуекелдерді барынша азайта алады. Жұмысты жоғалту қаупі бүкіл әлемде кең таралған, бірақ оны жаңа бастама және жаңа мүмкіндік ретінде қарастыруға болады, оның ішінде коммерциялық емес тергеу орталығын құру және/немесе өз басылымын шығаруға жол ашуы мүмкін.

**Қажетті ақпарат көздеріне қолжетімділіктің жоқтығы,** оның себебі – журналистердің ақпарат көздерінің сеніміне ие болу дағдыларының жоқтығы, жалқаулығы және қолжетімді ашық дереккөздер мен деректер жиынтығын пайдалануға дайын еместігі. Бұл сондай-ақ шектеуші және өшпенді құқықтық ортаның, мақалада келтірілген дереккөздерден қорқудың, елдегі жалпыға қолжетімді мәліметтердің болмауының салдары болуы мүмкін. Көптеген жағдайларда елде жалпыға қолжетімді деректердің жоқтығы халықаралық дерекқорларға қол жеткізу арқылы өтелуі мүмкін.





**Ресурстардың**, уақыттың және қаражаттың шектеулілігі тек медианарықтағы жалпы депрессияға байланысты емес, сонымен қатар медиа менеджментінің ерекшеліктеріне байланысты объективті кедергі болып табылады. Журналистік зерттеу көп уақыт пен ақшаны алады. Көбінесе бұқаралық ақпарат құралдарының ғылыми зерттеулерге қаржылық ресурстар мен уақыт (кейде айлар) бөлуге мүмкіндігі болмайды. Екінші жағынан, журналистке апталап ақпарат жинап, бірнеше рет талдап, қайталап тексергеннен гөрі күніне бір-екі пресс-релизге негізделген жаңалық жариялау ыңғайлы және тиімді. Көбінесе мәселе журналистердің мотивациясының төмендігінде болып отыр, өйткені зерттеуді қолдауға арналған жобалардың болуы да оларды көбейте қоймағандықтан, журналистер оны жүзеге асыруға қаражат алу үшін зерттеуді жоспарлауға тырыспайды. Сонымен қатар, гранттар арқылы журналистік зерттеуді қаржыландыратын көптеген халықаралық донорлық бағдарламалар бар, мысалы <https://www.journalismfund.eu>, т.б.



**Журналистік зерттеу материалдарын жариялаудың сәтсіздігі мен заңды салдары**, сондай-ақ жеке қауіпсіздікке қауіп төну қорқынышы да жиі асыра бағаланады, өйткені кәсіби стандарттарды, адал жұмысты және журналистік этика қағидаларын сақтау бұл тәуекелдерді барынша азайтады. Бұған мысал ретінде Украинадағы SCOOP жобасының нәтижелерін келтіруге болады, мұнда жергілікті және шетелдік журналистер жүргізген 200-ге жуық зерттеудің ешқайсысында құқықтық салдары болған жоқ, бірақ олардың көпшілігі билік басындағылардың мүдделеріне әсер етті. Бүкіл әлемде тергеуші журналистерге қарсы жала жабу және қылмыстық істер кеңінен таралған. Дегенмен, журналистерді тергеуде сотта қорғауға білікті БАҚ заңгерлері көмектесе алады. Көптеген дамып келе жатқан демократиялық елдерде журналистерге қоғамдық ақпаратқа қол жеткізуге, материалды жарияламас бұрын заңды түрде тексеруге және сотта журналистерді қорғауға көмектесетін арнайы донорлар қаржыландыратын журналистік зерттеуді құқықтық қолдау жобалары бар.



20 ғасырдың аяғында посткеңестік журналистика үшін өзекті болған зерттеуді жанр ретінде қаралайтын **журналистік ортада дәстүр мен зерттеу тәжірибесінің жоқтығы**. Айта кету керек, соңғы онжылдықта Арменияда, Грузияда, Молдовада және Украинада журналистік зерттеу орталықтары мен республикалық және аймақтық БАҚ-та зерттеумен айналысатын, кәсіби стандарттарын қалыптастыратын журналистердің желісі қалыптасып,

дамып келеді. Зерттеу материалдары оң тәжірибе мен тергеу идеяларының қайнар көзіне айналады.



**Жеке мәселелер – жалғыздық, шаршау немесе жалығу.** Бұл көптеген зерттеуші журналистер үшін стресс пен эмоционалдық араласудың салдарынан болатын өзекті мәселе. Журналистерге осы мәселелерді шешуге көмектесетін Dart Center of Journalism and Trauma<sup>3</sup> секілді арнайы бағдарламалар мен орталықтар бар.

Журналистік зерттеуге кәсіби көзқарастың маңызды элементі тақырыпты таңдау болып табылады.

Журналистік зерттеу пәні кең және алуан түрлі, ол адам өмірінің әртүрлі аспектілерін қамтиды. Жұртшылықтың жасырын ақпаратты білу құқығы ақпарат иесінің оны құпия сақтау құқығынан едәуір асып кеткен жағдайда тақырып қоғамдық қызығушылық тудыруы тиіс екенін есте ұстаған жөн.

«Есіңізде болсын, олар сізге не айтса да, бәрі сізге айта бермейді. Өңгіме не туралы болса да, ақша туралы», - деген Уинстон Черчилльге қатысты бұл сөз - тақырыптарды таңдау мен тергеу пәнін түсінудің ең жақсы тәсілі. Шынында да, журналист ақпарат жинау кезінде әрқашан дерлік оның толық еместігімен бетпе-бет келеді, ал зерттеу тікелей немесе жанама түрде ақшаға қатысты, дәлірек айтсақ, мемлекеттік ақшаны теріс пайдалану және сөздің кең мағынасында сыбайлас жемқорлыққа қатысты.

Зерттеу пәнін түсінудегі тағы бір жайт журналистік зерттеудің нысаны әдетте заң бұзушылықтар немесе жетілмеген немесе дұрыс жұмыс істемейтін заңдар деген тұжырым. Өмір ережелерін билік басындағылар қалыптастырады, көбінесе оларға пайда әкелетін ережелер, соның салдарынан қарапайым халық зардап шегетіндей жұмыс істейді. Мұндай әділетсіздік журналистік зерттеу нысанына айналуы мүмкін.

Журналистік зерттеулерде, әдетте, заңсыз әрекеттерін журналист әшкерелеген жағымсыз кейіпкер немесе бірнеше жағымсыз кейіпкер болуы мүмкін. Ал журналистің міндеті – айыптау емес, фактіні көрсету, зерттеуге жұмылдыратын тарапқа жауап беруге мүмкіндік беру.

<sup>3</sup> <https://dartcenter.org>

Журналистік зерттеу «Кім?», «Не?», «Қайда?», «Қашан?», «Неліктен?», «Қалай?» деген сұрақтарға ғана жауап бермейді, сонымен қатар журналистік зерттеу барысында «Қалай?», «Кім кінәлі?», «Кімге тиімді?», «Енді не?», «Енді не болады?» және «Әрі қарай не істеу керек?» деген сауалдарға да жауап іздейді. Жаңалықтардан айырмашылығы, зерттеуде екі қарама-қарсы көзқарасты көрсету жеткіліксіз, көптеген ақпарат көздерін, соның ішінде сарапшылардың пікірлерін және үлкен деректер жиынтығын өңдеуді пайдалану қажет.

Зерттеу журналистикасы көбінесе шешім журналистикасымен байланысты немесе оған қарама-қайшы келеді. Шешім журналистикасы – әлеуметтік маңызы бар мәселені жан-жақты зерттеп, хабарлайтын репортер жұмысы. Бірақ, журналистік зерттеудегі негізгі сұрақтар: кім кінәлі, адамдар неліктен зардап шегеді, ал шешім журналистикасында негізгі сұрақтар: не істеуге болады, бұл мәселе басқа қалада немесе ауданда қалай шешілді. Ал мұндай жарияланымдардың себебі әрқашан жасырын ақпарат емес, оң шешім тәжірибесі бар белгілі мәселе.

Посткеңестік кеңістіктегі соңғы он-он бес жыл ішінде журналистік зерттеу Молдова мен Украинада қарқынды өсті. Қырғызстанда сәтті бастамалар бар, Балтық елдерінде, Арменияда, Грузияда зерттеу жобалары жұмыс істеуде. Сілтемелері бар зерттеу орталықтары мен ұйымдардың тізімін Қосымшаларды қараңыз.

Соңғы онжылдықта халықаралық бастамалар да пайда болды. Олардың ең үлкені – 88 елден 227 ұйымды біріктіретін Жаһандық журналистік зерттеу желісі (GIJN). Желіге посткеңестік елдерден 21 ұйым кіреді, олардың 11-і украиналық және үшеуі Молдовадан. GIJN веб-сайттың орыс тіліндегі бөлімі бар, сондай-ақ әлеуметтік желілердегі профильдері жұмыс істейді, әртүрлі оқу және анықтамалық материалдарды, байқаулар туралы хабарландыруларды, гранттар мен зерттеуші журналистерге арналған басқа мүмкіндіктерді үнемі жариялайды, сонымен қатар ең жақсы зерттеу және журналистердің жарияланымдары мен деректер журналистикасының материалдары тұрақты түрде жарияланады. Екі жылда бір рет GIJN зерттеуші журналистерді Зерттеуші журналистердің жаһандық конференциясына жинайды.

Еуразиялық аймақ елдерінде жұмыс істейтін OCCRP ұымдасқан қылмыс пен сыбайлас жемқорлықты хабарлау жобасының журналистері зерттеуге белсенді қатысады.

Посткеңестік елдердегі журналистер ең белсенді зерттейтін тақырыптарға мыналар жатады: мемлекеттік қаржы және мемлекеттік сатып алу саласындағы теріс әрекеттер, жекешелендіру, жер телімдерін беру, табиғатты қорғау және экологиялық заңнаманы бұзу, азаматтардың құқықтарын бұзу, денсаулық сақтау, білім беру, тұрғын үй-коммуналдық

шаруашылық және т.б. әріптестердің жұмысы өздерінің жеке зерттеулері үшін идея көзі бола алады, сондықтан өз еліңізде де, шетелде де зерттеулердің жариялануын қадағалаған жөн.





## ЖУРНАЛИСТІК ЗЕРТТЕУ ДЕГЕН НЕ?

Журналистік зерттеу — бұл тек ресми немесе бейресми дереккөздерден таралып жатқан ақпараттар емес, журналистің ерекше жұмысына негізделген мақала немесе мақалалар топтамасы.



Зерттеу тек бір адамға қатысты бір оқиғаны емес, жүйелі мәселенің бүкіл спектрін сипаттайды, күрделі әлеуметтік тақырыптарды, сыбайлас жемқорлықты, заң бұзушылық пен билікті асыра пайдалануды, түрлі себептермен бұрын жұртшылыққа беймәлім болған немесе әдейі жасырылған мәліметтерді ашады.

Зерттеу — журналистиканың ерекше жанры.

оған тән қасиеттер:



- Журналистиканың өзге жанрларына тән емес ақпарат жинау әдістерін қолдану;
  - Еңбек және ресурс ауқымдылығы, журналистің өзін-өзі жоғары деңгейде ұйымдастыру қажеттілігі;
  - Жоғары құқықтық және құқықтық емес тәуекелдер;
  - Алынған мәліметтерді тексеру және қайта тексеру;
  - Жасырын (аталмаған) ақпарат көздерін пайдалану;
- «Дшкерелеу» — қоғам назарынан жасырылған қоғамдық маңызы бар ақпаратты жария ету.

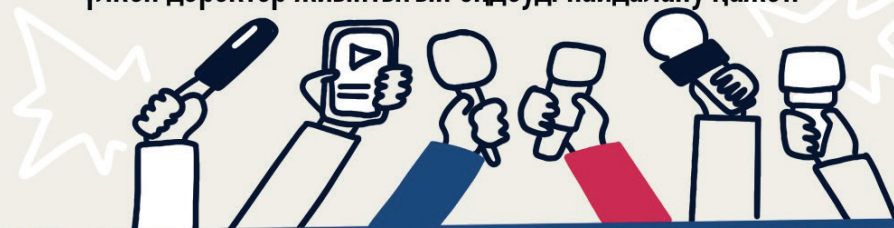
Журналистік зерттеудің пәні — әдеттегісінше, заң бұзушылық, жетілдірілмеген немесе дұрыс жұмыс істемейтін заңдар.



Жұртшылықтың жасырын ақпаратты білу құқығы ақпарат иесінің оны құпия сақтау құқығынан айтарлықтай асатын болса, тергеу тақырыбы қоғамдық қызығушылық тудыруы тиіс.



Жаңалықтардан айырмашылығы, зерттеуде екі қарама-қарсы көзқарасты көрсету жеткіліксіз, көптеген ақпарат көздерін, соның ішінде сарапшылардың пікірлерін және үлкен деректер жиынтығын өңдеуді пайдалану қажет.



## 2 ЗЕРТТЕУ ЖҮРГІЗУДІ ЖОСПАРЛАУ ЖӘНЕ ЖҮРГІЗУ АЛГОРИТМІ

Журналистік зерттеу – журналист жұмысының белгілі бір кезеңдерін қарастыратын процесс, олар зерттеу схемасының бір бөлшегі іспетті. Барлығы журналистің зерттеудің бастапқы нысанына айналатын қандай да бір ақпараттық жағдайды табуынан басталады. Журналист ақпараттарды алуан түрлі көздерден алады, ал зерттеуші үшін байқағыш болып, әріптестерінің нені байқамағанын жаңалықтардан көру, сыртқы әлемнен жасырын құбылыстарды сезіну, сәйкессіздіктер мен олқылықтарды көру маңызды.

Журналистік зерттеу жүргізудің ақпараттық себептері журналистке мемлекеттік органдардың немесе лауазымды адамдардың ресми хабарламасынан келуі мүмкін. Баспасөз релиздері көбінесе толық емес ақпаратты қамтиды, ұйымыңызды ең жақсы жағынан көрсетеді және көп жағдайда оның имиджін көрсетеді. Зерттеушінің міндеті - сөз тіркестерінің астындағы ақпараттың жоқтығын немесе не жасырылғанын көру, тақырыпты одан әрі зерттеу резонансты материалға әкелуі мүмкін екенін түсіну.

Көбінесе зерттеу **БАҚ-та**, соның ішінде газеттер, теледидар, радио, интернет-БАҚ-та **жарияланған материалдармен танысудан** басталады. Жоғарыда айтылғандай, зерттеудің қарапайым жаңалықтардан айырмашылығы – журналист классикалық «Кім?», «Не?», «Қайда?», «Қашан?», «Неліктен?», «Қалай?» деген сұрақтарға жауап берумен қатар, «Сонда не?», «Мұның артында не/кім тұр?», «Кім кінәлі?», «Не істеу керек?», «Мұны қалай болдырмауға/алдын алуға болады?» деген сауалдарға жауап іздейді. Жаңалықтар, әдетте, бұл сұрақтарға жауап бермейді және зерттеу жүргізетін журналист жұмысының өз кеңістігі бар.

Тек әріптестердің жарияланымдары ғана емес, сонымен қатар жарнама да зерттеуге себеп болуы мүмкін. Мәселен, ерекше қорғалатын аумақтағы жер телімдерін сату туралы хабарландырулар, жұртшылық үшін жабық нысандарда демалуға мүмкіндіктер, қосымша біліктілікпен жұмыс істеу туралы уәделер, суррогат ананың құрсағын жалға беру – заң бұзушылықтарды, сыбайлас жемқорлықты, өткір әлеуметтік мәселелерді анықтайтын біздің әріптестердің зерттеу тақырыптарына арқау болды.

**Мемлекеттік органдардың және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының ресми құжаттары**, сондай-ақ мұндай құжаттардың жобалары журналистерді тергеу тақырыбына жетелей алады.

**Оқырмандардың арыз-шағымдары** зерттеу тақырыбының құнды көзі болып табылады. Кеңестік кезеңнен бері көптеген оқырмандар мен көрермендер журналистерді соңғы шара ретінде қарастыратын стереотипті сақтап қалды, ал кәсіби түрде жұмыс істей отырып, зерттеушілер мұндай беделді жиі сақтайды. Сосын жұрттың өзі журналистерге жүгініп, зерттеуге тақырыптар ұсынып жатыр.

**Жеке бақылаулар мен жеке тәжірибе** де зерттеу жүргізу тақырыбын таңдауға көмектесе алады. Бұл ретте журналист үшін маңыздысы – бақылау және шеңберден тыс ойлай білу, басқаларға көрінбейтін нәрсені көре білу. Бір компанияға немесе саяси күшке арналған сыртқы жарнаманың әдеттен тыс көлемі, шүмектен аққан судың түсі, көрші кәсіпорынның үстіндегі шаң бұлты - зерттеуге арналған тақырыпты айналадағы ортадан табуға болады.

**Қауесет пен өсек** те журналистік зерттеу тақырыбына айналуы мүмкін. Бұл тексерілмеген, жиі бұрмаланған ақпарат, бірақ ол жоқтан пайда болмайды және әлеуметтік маңызды деректерді қамтуы мүмкін.

Зерттеуші журналистің екі басты құндылығы бар – оның дереккөздері мен мұрағаты. Журналистің әртүрлі ұйымдардағы жеке дереккөздері, яғни **инсайдерлер** - ол кез келген жағдайда аты-жөнін құпия ұстайтын журналистке сенетін адамдар. Инсайдерлер жиі әділетсіздікті, сыбайлас жемқорлықты және заң бұзушылықты ашатын резонансты зерттеу тақырыптарын ұсынады.



Зерттеу схемасындағы бұл кезең кабинетте өтеді, журналистер тақырыптың немесе жаңалықтың болашағын бағалауы керек. Бұл кезеңде бірқатар шараларды қолға алу керек.

**1** Келесі сұрақтарға жауап беріңіз: Тақырып пен алынған ақпарат әлеуметтік маңызды ма? Мәселенің ауқымы қандай? Белгілі болған нәрсе жүйелі мәселенің бөлігі ме? Бұл тақырыптың аудиториясы бар ма?

**2** Тақырып бойынша ақпаратты алдын ала іздеп көріңіз: Бұл туралы әртүрлі БАҚ не айтты? Google бұл туралы не біледі? Бәлкім, журналистке жұмбақ болып көрінетін нәрсені әріптестері бұрыннан зерттеп, сипаттап жүрген шығар.

**3** Зерттеу тақырыбын локализациялау: Сізді қай кезең қызықтырады? Сізді қандай географиялық аймақ қызықтырады? Журналистер қайда және қашан тоқтайды?

**4** Қолда бар және қажетті ресурстарды бағалаңыз: Уақыт – ақпаратты жинауға қанша уақыт кетеді? Ақша – зертханалық зерттеулерге қаражат бар ма, мысалы, қажет болса? Бұл ақшаны қайдан алуға болады? Адамдар – тергеуде кім және қанша адам, қандай біліктілікпен жұмыс істейді?

**5** Өзіңіз үшін тәуекелдерді (заңды және заңды емес), ақпарат көздері мен жарияланымдарды бағалаңыз. Тәуекелді сауатты бағалау оларды айтарлықтай азайтуға және журналист үшін де, зерттеудің өзі үшін де қайғылы салдардың алдын алуға көмектеседі.

**6** Сондай-ақ журналистер жиналған материалды қалай және қайда жариялайтынын, осы тақырыптан үйренуге болатын минимум мен максимумды түсіну маңызды. Басып шығару мақсатына жету мүмкін болмаса, жұмысқа кірісіп, уақыт пен күш-жігерді босқа кетірудің қажеті жоқ.

Бұл сұрақтарға жауаптар журналистке «келген» тақырыптың қаншалықты перспективалы екенін түсінуге көмектеседі, бірақ бұл зерттеу жүргізудегі алғашқы қадам ғана.

Келесі қадам - **зерттеу гипотезасын тұжырымдау**. Гипотеза – журналистің зерттеу барысында дәлелдейтін немесе теріске шығаратын болжамы, нұсқасы, мәлімдемесі. Гипотеза зерттеу субъектісі мен

пәнін анықтайды. Гипотезаны құрастырған кезде кімнің, қалай, соның салдарынан және нәліктен заңды бұзатынын, заңсыз әрекеттерге баратынын және мұның қандай салдары болуы мүмкін екенін көрсету керек.

#### ГИПОТЕЗАНЫ ҚҰРАСТЫРҒАН КЕЗДЕ МЫНАНЫ ЕСТЕ САҚТАУ МАҢЫЗДЫ:

- ➔ Гипотеза әрқашан сұрақ емес, мәлімдеме болып табылады.
- ➔ Гипотеза зерттеудің негізі болып табылады, ол репортер нені іздеп, дәлелдеу немесе жоққа шығару керектігін анықтай отырып, зерттеу бағытын көрсетеді.
- ➔ Гипотезада айтылғандардың барлығын табу, тексеру және растау қажет.
- ➔ Бір зерттеуде бірнеше гипотеза болуы мүмкін, өйткені тарихта әрқашан бірнеше көзқарас болады.

Алға жылжу үшін **сұрақтар тізімін жасау керек**, олардың жауаптары журналистке болжамды дәлелдеуге немесе жоққа шығаруға көмектеседі.

Негізгі сұрақтардың тізімі неғұрлым егжей-тегжейлі болса, журналист ақпарат жинаған кезде ақпараттық бейне соғұрлым айқын болады. Тізімді құрастырған кезде мынаны есте сақтау керек, ақпараттық сұрақтар: кім, не, қалай, қайда, қашан, қанша, қандай ретпен, журналистке белгісіз фактілерді жинауға көмектеседі. Ақпаратпен қатар бағалау сұрақтары да маңызды: Нәліктен? Кімге тиімді? Мұның артында кім/не тұр? Қандай себептермен? Қандай салдары? Олар журналистке түсініктеме, баға, фактілерді түсіндіруге көмектеседі.

Жоспарлау кезеңі журналистке тұжырымдалған сұрақтарға жауап бере алатын ықтимал ақпарат көздерінің тізімін жасау арқылы аяқталады. Олардың қайда екенін және журналистің оларға қол жеткізе алатынын түсіну маңызды.

#### ЖУРНАЛИСТ ҮШІН НЕГІЗГІ АҚПАРАТ КӨЗДЕРІ:

- ➔ Құжаттар – ресми және бейресми, олардың талдауы көптеген ақпараттық сұрақтарға жауап бере алады.
- ➔ Журналист ақпараттық сұраныспен жүгінетін ұйымдар, сақтау орындары және ресми сипаттағы құжаттарды басқарушылар.

➔ Интернеттегі жалпыға қолжетімді ақпарат ресурстары, мұрағаттар, деректер базалары және БАҚ, көбінесе қажетті ақпаратты қамтитын, қолжетімділігі ашық.

➔ Ақпаратты немесе құжаттарды тасымалдаушы адамдар бағалау сұрақтарына жауап бере алады, мән-жайларды түсіндіре алады, сондай-ақ қажетті құжаттарды ұсына алады.

Осы тапсырмаларды орындай отырып, журналист ақпарат жинау жоспарын жасай алады. Бұл кезеңде ақпарат қалай, қашан және қандай реттілікпен жиналатынын шешу қажет.

### БАСҚАША АЙТҚАНДА, СІЗГЕ МЫНАЛАРДЫ ҚАМТИТЫН ТЕРГЕУ ЖОСПАРЫН ЖАСАУ КЕРЕК:

➔ Ақпараттық сұрау салуға жауап берудің заңмен белгіленген мерзімін ескере отырып, ақпаратты алу мерзімдері, дедлайн.

➔ Қандай сұраққа/ақпаратқа жауап беру керек? (Жауаптардағы айырмашылықты немесе кейбір дереккөздердің өтірігін көру үшін әртүрлі ақпарат көздеріне бірдей сұрақтар қойған жөн).

➔ Ақпаратты алу әдістерін таңдау – бақылау, сұхбат, веб-іздеу, сұрау және т.б.

➔ Ақпаратты жинау реттілігі – әмбебап нұсқаулар жоқ. Әдетте, алдымен тақырыпты ашпау үшін қолжетімді ашық ақпарат көздеріне талдау жасалады, содан кейін ақпарат бақылау арқылы жиналады, содан кейін ғана біз адамдармен қарым-қатынас жасай бастаймыз. Кейде ақпарат жинау мәселенің егжей-тегжейлері мен мәнін түсінуге көмектесетін инсайдермен сөйлесуден басталуы мүмкін және журналист басылымда ешқашан сілтеме жасамайды. Сондай-ақ ақпарат жинау журналистің болжамның дұрыстығын тексеру үшін бақылау немесе эксперимент арқылы ақпарат жинауынан басталуы мүмкін.

➔ Топ мүшелері арасында тапсырмаларды бөлу – деректермен кім жұмыс істейді, сұхбатқа кім барады және жиналған материалды кім реттейді?

Осы кезде журналистік зерттеу жүргізудің бөлмедегі (кабинеттегі) кезеңі аяқталады, бұл өте маңызды, өйткені сауатты жазылған жоспар зерттеу бағытын сақтауға және сырттағы жұмыс сатысында басты нәрседен ауытқымауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің келесі кезеңіне журналистің **ақпарат жинау бойынша сырттағы жұмысы** кіреді. Ақпаратты тікелей іздеу уақыты келеді, оның барысында журналист өзінің жеке бақылауын жүргізеді, жалпыға ортақ ақпаратқа қол жеткізу үшін ақпараттық сұраныстарды жібереді, ресми және бейресми тұлғалармен байланысады (ақпарат жинау туралы қосымша ақпаратты Ақпаратты жинау әдістері бөлімінен қараңыз).

Мәліметтер жинағы зерттеу ісін – құжаттардың мәліметтер базасын, әңгімелесулер мен жазбалардың жазбаларын құрайды. Зерттеу барысында тұжырымдалған сұрақтарға жауап таба отырып, журналист толық ақпараттық картинаны қалыптастырады.

### ДЕРЕКТЕРДІ ЖҮЙЕЛЕУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУДІҢ СҰЛБАСЫН АЯҚТАУ ҮШІН БІРНЕШЕ ӘДІС ҚОЛДАНЫЛАДЫ:

➔ **Процесті немесе оқиғаны қайта құру** – ақпаратты тұтынушыға не болып жатқанын талдауға мүмкіндік бере отырып, оқиғаның сұлбасын егжей-тегжейлі көрсетуге мүмкіндік береді.

➔ **Хронологияны қалпына келтіру** – ақпаратты уақытқа байланысты ұйымдастыру, оқиғалардың дамуындағы сәйкессіздікті немесе заңдылықты көруге мүмкіндік береді.

➔ **Бар деректерді картаға түсіру** – ақпаратты географиялық кеңістікке қатысты ұйымдастыру мәселенің «ұяшықтарын» анықтауға мүмкіндік береді.

➔ **Қаржылық ағындарды қалпына келтіру** (келісімшарттар мен контрагенттер) – көбінесе зерттеу нысанасы болып табылатын ақшаның есебін жүргізуге мүмкіндік береді.

➔ **Ұйымдар мен адамдар арасындағы қарым-қатынастарды қадағалау** (туыстары, құрылтайшылары, еншілес және тәуелді ұйымдары) – қаражатты бөлудің жиі сыбайлас схемаларын анықтайды.

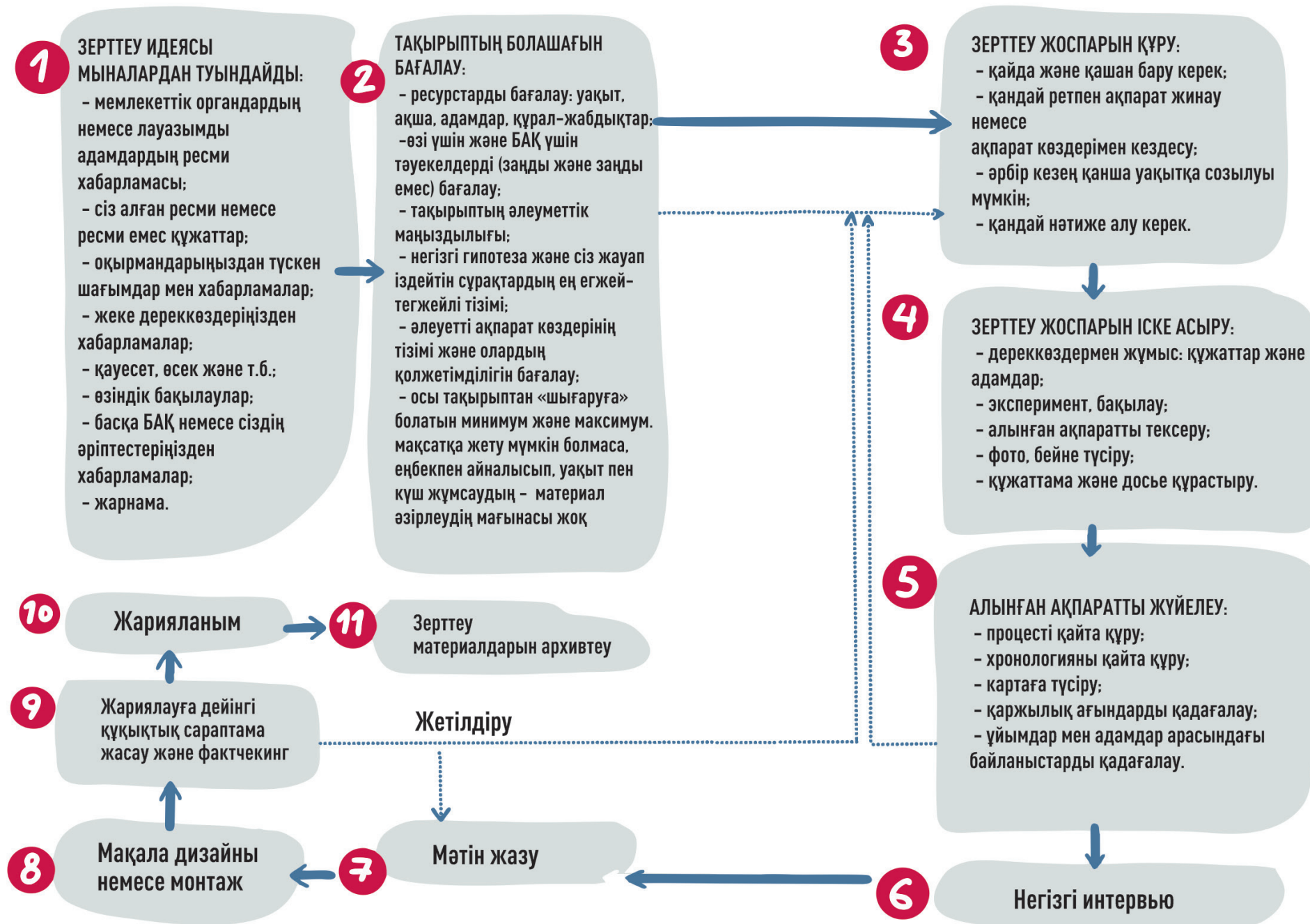
➔ **Оқиғалардың ресми нұсқасын шындықпен салыстыру** – олардың журналист пен оның аудиториясынан не жасырғысы келетінін түсінуге мүмкіндік береді.

Қолда бар ақпаратты жинап, оны талдап, оқиғаның мәнін түсініп, зерттеудің басты кейіпкерін немесе жағымсыз кейіпкерін анықтағаннан кейін журналист «кейіпкердің» жауап беру құқығын пайдалануға міндетті. Бұл кезең жалпы сұхбат деп аталады. Журналист кейіпкерге барады, бәрін біліп, оған сұрақтарға жауап беруге және, мүмкін, оның әрекетін түсіндіруге мүмкіндік береді.





# ЖУРНАЛИСТІК ЗЕРТТЕУ ЖҮРГІЗУ СХЕМАСЫ



# 4

## ЖУРНАЛИСТ-ЗЕРТЕУШІ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ



Заңға сәйкес, журналист - еңбек немесе өзге де шарттық қатынастар негізінде бұқаралық ақпарат құралдарына хабарламалар мен материалдарды жинайтын, өңдейтін және дайындайтын жеке тұлға.

### ЖУРНАЛИСТ ҚҰҚЫҚТАРЫ

Журналистің басты құқығы – ақпаратты іздеу, сұрау, алу және тарату құқығы.

Республикасы Конституциясының 20-бабы заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпаратты алу және тарату құқығына кепілдік береді. Сол бапта мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтердің тізбесі заңмен белгіленетіні айтылған.

Сондай-ақ «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заңның 2-бабында сөз, шығармашылық, баспасөзде және өзге де нысандарда өз көзқарасы мен сенімін білдіру, заңда тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпаратты алу және тарату бостандығына Қазақстан Республикасының Конституциясымен кепілдік берілетіні көрсетілген. Цензураға тыйым салынады.

Мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды адамдар және бұқаралық ақпарат құралдары әрбір азаматқа оның құқықтары мен мүдделерін қозғайтын құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті

### АҚПАРАТҚА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ ТӘРТІБІ «БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ ТУРАЛЫ» ЗАҢДА ҚАМТЫЛҒАН. ЖУРНАЛИСТ:

Мемлекеттік органдарға, барлық меншік нысанындағы ұйымдарға баруға және олардың лауазымды адамдарының қызметтік міндеттерін орындауына байланысты қабылдауында болуға, аккредиттеу органы өткізетін барлық іс-шараларға, жабық шараларды қоспағанда, қатысуға құқылы.

Қазақстан Республикасының заңдарында тыйым салынған жағдайларды қоспағанда, жазбаларды, оның ішінде аудиовизуалды жабдықты, кино және фотосуреттерді пайдалана отырып жасауға құқылы.

Журналист мына жағдайларда БАҚ-та бейнеленетін адамның келісімін талап етпейтінін есте ұстаған жөн:

**1** егер бұл адам мәдениет саласындағы әлеуметтік маңызы бар көрнекі мәдени-бұқаралық, бұқаралық спорттық іс-шараларға, жиналыстарға, митингілерге, шерулерге немесе демонстрацияларға және басқа да бұқаралық іс-шараларға барса немесе қатысса;

**2** егер таратылатын ақпаратта адамның бейнесі және осы адамның қызметтік немесе қоғамдық қызметіне қатысты мәліметтер болса, сондай-ақ адамның өзі, оның заңды өкілі немесе уәкілетті тұлға қол жеткізу шектелмеген көздерде жариялаған;

**3** егер бейнеленген адамды пайдалану конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғау мақсатында жүзеге асырылса.

Кейбір жағдайларда түсіруге тыйым салынады (сот процестерін жариялау, ғимарат ішіндегі режимдік нысандарды түсіру және т.б.).

Журналист журналистің жеке куәлігін көрсеткен кезде табиғи апаттар болған жерде, митингілер мен шерулерге, сондай-ақ қоғамдық, топтық және жеке мүдделерді білдіру мен наразылық білдірудің өзге де

нысандарына қатысуға құқылы. Өзіңізбен бірге журналистің қызметтік куәлігі мен жеке басын куәландыратын құжат болуы керек.

Митингке қатысу және оны баспасөзде жариялау үшін билік пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарынан, полициядан немесе ұйымдастырушылардан аккредитация немесе алдын ала рұқсат талап етілмейді.

### ЖУРНАЛИСТ, СОНДАЙ-АҚ, МЫНАЛАРҒА ҚҰҚЫЛЫ:

- ➔ мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтерді қамтитын олардың үзінділерін қоспағанда, құжаттар мен материалдарға қол жеткізуге;
- ➔ алынған ақпараттың дұрыстығын тексеруге (жалған ақпараттың таралуына журналист жауапты екенін есте ұстаған жөн);
- ➔ алынған ақпараттық материалдарды тексеру кезінде мамандарға жүгінуге (бұл жеке немесе заңды тұлғаның ар-намысын, қадір-қасиетін және іскерлік беделін қорғау туралы талап арыз беру, жала жабу бабы бойынша арыз түсіру бойынша келешекте проблемаларды болдырмауға көмектеседі);
- ➔ өзі дайындаған хабарламалар мен материалдарды өз атымен, шартты атаумен – бүркеншік атпен таратуға (сот дауы туындаған жағдайда бүркеншік есімді қолдану жала жабуға қатысты істерде журналисті жауапкершіліктен ешбір жағдайда босатпайтынын есте ұстаған жөн);
- ➔ редакциялық тексеруден кейін оның мазмұны журналистің жеке сеніміне қайшы келсе, оның қолы қойылған материалды жариялаудан бас тартуға;
- ➔ бұл құпиялар соттың талап етуі бойынша жария етілетін жағдайларды қоспағанда, авторлық және ақпарат көздерінің құпиясын сақтауға (журналистердің ақпарат көздерін қорғау – Қазақстан Республикасы Конституциясының 20-бабына көзделген журналистік құпия – бапта көзделген сөз бостандығының маңызды кепілі болып табылады. Сот талап еткен жағдайда ақпарат көзін ашуға міндетті екеніңізді есте сақтаңыз).

### ЖУРНАЛИСТІҢ МІНДЕТТЕРІ

- ➔ Қазақстан Республикасының заңнамасын басшылыққа ала отырып, өзімен шарттық қарым-қатынаста болатын БАҚ қызметінің бағдарламасын жүзеге асыруға;
- ➔ тараған ақпараттың дұрыстығын тексеру, өйткені жалған ақпарат таратқаны үшін журналист де жауапқа тартылуы мүмкін (тексеру үшін ақпарат көзінен сұрау жіберуге немесе түсініктеме, түсініктеме сұрауға болады);
- ➔ шындыққа сәйкес келмейтін ақпаратты таратпау (журналистің шындыққа сәйкес келмейтін ақпаратты таратуы жанжалды жағдайларды және сот ісін жүргізуді тудыруы мүмкін);

### МАҢЫЗДЫ!

Әрқашан бірнеше ақпарат көзін пайдаланыңыз

Даулы материалдар бойынша дәлелдемелерді жинап, сақтап жүріңіз, өйткені ар-намыс пен қадір-қасиет бойынша талап мерзімі болмайды.

Даулы материалды жарияламас бұрын мүмкіндігінше оны тексеру үшін заңгерге тексеруге беріңіз.

Егер Сізге сотқа дейінгі наразылық немесе талап-арыз келіп түскен болса, ақпарат берген адамдардың авторлығын көрсету туралы өтініштерін қанағаттандыру үшін дереу адвокаттың немесе қорғаушының көмегіне жүгініңіз;

Егер сізден авторлықты көрсету сұралса, сіз оны орындауыңыз керек. Материал сот ісін жүргізудің нысанына айналған жағдайда, бұл жауапкершілік сіз ақпарат алған адамға жүктеледі.

- ➔ жеке немесе заңды тұлғадан немесе олардың өкілдерінен жеке, отбасылық, медициналық, банктік, коммерциялық және заңмен қорғалатын өзге де құпияны бұқаралық ақпарат құралдарында таратуға келісім алуға құқылы. Әрине, бұл ақпаратты ресми хабарламаларда көрсетпесе не тұлғаның өзі немесе олардың өкілдері таратпаған жағдайларды қоспағанда (заңда келісімнің қандай нысанда – жазбаша, ауызша, электронды құжат нысанында алыну керектігі айтылмаған, ең қауіпсіз – жазбаша келісім нысаны);

→ Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес өзіне жүктелген өзге де міндеттерді орындауға;

→ жеке және заңды тұлғалардың заңды құқықтары мен мүдделерін құрметтеуге құқылы. Жеке тұлғалардың заңды құқықтары мен мүдделеріне жеке өмірге қол сұғылмаушылық, оның ішінде хат алмасу, телефон арқылы сөйлесу, күнделік, жазбалар, хабарламалар, интимдік өмір, бала асырап алу, туу, медициналық, адвокаттық құпиялар, банктік салымдар, коммерциялық және заңмен қорғалатын басқа да құпиялар, бейнеге ие болу құқығы, балалардың құқықтары жатады. Заңды тұлғалар үшін – коммерциялық құпия, іскерлік беделді қорғау және т.б. құқықтар қарастырылған.

## АККРЕДИТТЕУ

Бұл мемлекеттік органның, қоғамдық бірлестіктің және ұйымның журналисті тағайындау және оның өкілеттігін тану рәсімі. Аккредиттеу бір жылдан аз мерзімге беріледі. Аккредитацияны алу үшін сіз өтініш беруіңіз керек.

Жабық іс-шараны өткізу туралы шешім қабылданған жағдайларды қоспағанда, аккредиттелген журналист өзін аккредиттеген мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер мен ұйымдар өткізетін отырыстарға, конференцияларға және өзге де іс-шараларға қатысуға құқылы.

### ЖУРНАЛИСТ КЕЛЕСІ ЖАҒДАЙЛАРДА АККРЕДИТАЦИЯДАН АЙЫРЫЛУЫ МҮМКІН:

- аккредиттеу ережелерін бұзу,
- оны аккредиттеген мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктер мен ұйымдардың ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін шындыққа жанаспайтын ақпаратты тарату.

## МАҢЫЗДЫ!

Журналистердің аккредитациясының болмауы ашық іс-шараларға қатысудан бас тартуға негіз бола алмайды.

## ЖУРНАЛИСТЕРДІҢ ЗАҢДЫ ҚЫЗМЕТІНЕ КЕДЕРГІ КЕЛТІРУ

Журналистің заңды кәсіби қызметіне кедергі жасау «ақпаратты таратуға немесе таратудан бас тартуға, сондай-ақ журналиске кәсіби қызметті жүзеге асыруға кедергі келтіретін жағдайлар жасау немесе оны бұл мүмкіндіктен толық айыруға мәжбүрлеу» болып табылады. Кедергіге адамның өзінің қызмет бабын пайдаланып жасаған, сондай-ақ күш көрсету немесе қорқыту, олардың мүлкіне зиян келтіру немесе жою арқылы жасаған заңсыз әрекеті де жатады.

Журналистің заңды кәсіби қызметіне араласу Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 158-бабында көзделген қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғады. Іс қозғау үшін заңбұзушылықты фиксациялап, құқық қорғау органдарына арыз жазу керек.

### АҚПАРАТҚА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ

**БАҚ туралы заң ақпараттың қандай түрлерін қарастырады?**

- Ресми хабарландырулар
- Ресми хабарламаларға жатпайтын ақпараттарға сұрау салу
- Міндетті хабарламалар

Мемлекеттік орган ақпаратты қандай нысанда береді? Ресми хабарламалар ауызша немесе жазбаша, оның ішінде электрондық құжат нысанында таратылуы мүмкін. Ауызша нысанда басшының немесе уәкілетті лауазымды тұлғаның көпшілік алдында сөз сөйлеуі көзделген.

Ресми хабарлама бұқаралық ақпарат құралдарына меншік нысанына және бағыныстылығына қарамастан тең шарттарда беріледі.

Ресми ақпаратты беру тәртібі мен мерзімдері. Журналист ұсынған ресми хабарламаларды түсіндіру туралы сұрау салуды жіберуге құқылы, оған сұрау салу тіркелген күннен бастап екі жұмыс күні ішінде жауап берілуге не оны берудің мерзімін көрсете отырып жауап беруге не дәлелді бас тартуға құқылы.

Қосымша зерделеу мен тексеруді қажет ететін жағдайларда қарау мерзімін ақпарат иесінің басшысы бір рет күнтізбелік он бес күннен аспайтын мерзімге ұзартуы мүмкін, бұл туралы қарау мерзімі ұзартылған күннен бастап екі жұмыс күні ішінде бұқаралық ақпарат құралдарына хабарланады.



Құзыретіне қойылған мәселелерді шешу кірмейтін берілген ресми хабарламаларды түсіндіру туралы өтініш түскен жағдайда, екі жұмыс күнінен кешіктірмей бұл сұрау бұқаралық ақпарат құралдарына хабарлана отырып, тиісті органдарға хабарламамен жіберілуге тиіс.

Сұранысты қандай формада жібере аламын? Жазбаша, оның ішінде электрондық құжат нысанында. Сұрау салуға бас редактордың, уәкілетті тұлғаның немесе аккредиттелген журналистің қолы қойылуы немесе электрондық цифрлық қолтаңбасымен куәландырылуы тиіс.

Жауап сұрау салу тілінде беріледі.

Ресми хабарламаларға кірмейтін ақпаратты беру тәртібі. Сұраныс формасы: ауызша, жазбаша.

Егер журналист ақпарат иесіне телефон арқылы ауызша өтінішпен жүгінсе, ол өзін таныстыруға және сөйлесудің аудиожазбасын, егер бар болса, хабарлауға міндетті.

Жазбаша немесе электрондық құжат нысанында берілген сұрау салулар бас редактордың, уәкілетті тұлғаның немесе аккредиттелген журналистің қолтаңбасымен жіберіледі немесе электрондық цифрлық қолтаңбасымен куәландырылады.

Жауап берудің соңғы мерзімдері. Жауап нысанға келіп түскен күннен бастап жеті жұмыс күні ішінде ұсынылады.

Сұралған ақпарат бірнеше ақпарат иеленушінің құзыретіне жататын және жазбаша сауалға жауап беру кезінде басқа ақпарат иелерінен ақпарат алу талап етілетін жағдайларда, қарау мерзімін ақпарат иесінің басшысы күнтізбелік он бес күннен көп емес уақытқа бір рет ұзарта алады және бұл туралы қарау мерзімі ұзартылған күннен бастап екі жұмыс күні ішінде бұқаралық ақпарат құралдарына хабарланады.

## ШЕКТЕУГЕ ЖАТПАЙТЫН АҚПАРАТ

Қол жеткізуге шектеу қойылмайтын ақпарат тізбесі (Ақпаратқа қол жеткізу туралы заң)

➔ азаматтардың қауіпсіздігі мен денсаулығына қауіп төндіретін төтенше жағдайлар мен апаттар, олардың салдары, сондай-ақ дәлелді зияндалар, олардың ресми болжамдары мен салдары туралы;

➔ денсаулық сақтау, санитария, демография, көші-қон, білім, мәдениет, әлеуметтік қорғау, экономика, ауыл шаруашылығы, сондай-ақ қылмыстың жай-күйі туралы;

➔ терроризм актілерін жасау фактілері туралы;

➔ экологияның жай-күйі, өрт қауіпсіздігі, сондай-ақ санитарлық-эпи-

демиологиялық және радиациялық жағдай, тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі туралы;

➔ жеке және заңды тұлғаларға мемлекет беретін жеңілдіктер, өтемақылар мен жеңілдіктер туралы;

➔ адам және азамат құқықтары мен бостандықтарын бұзу фактілері туралы;

➔ Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің алтын-валюта резервінің мөлшері туралы;

➔ мемлекеттік құпияларды және заңмен қорғалатын өзге де құпияны қамтитын нормативтік құқықтық актілерді, сондай-ақ олардың жобаларын қоспағанда, Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің мәтіндерін қамтитын;

➔ мемлекеттік құпияларды қамтитын мәліметтерді қоспағанда, республикалық және жергілікті бюджеттердің қаражатын қалыптастыру және жұмсау туралы;

➔ мемлекеттік құпияларды қамтитын мәліметтерді қоспағанда, республикалық және жергілікті бюджеттер қаражатының жұмсалыуын бақылау туралы;

➔ ақпарат иелерінің, олардың лауазымды адамдарының заңды бұзу фактілері туралы;

➔ Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпияларына жатқызылған мәліметтерді қоспағанда, саяси, әлеуметтік және өзге де себептер бойынша, оның ішінде мұрағаттағылар бойынша жаппай қуғын-сүргіндер туралы.

## БАС ТАРТУ ЖӘНЕ АПЕЛЛЯЦИЯЛЫҚ ШАҒЫМ БЕРУ

Қандай жағдайларда ақпараттан бас тартуға болады?

➔ егер сұрау салудың мазмұны сұрау жолданған ақпарат иесінің құзыретіне жатпайтын болса;

➔ сұрау салу БАҚ туралы заң талаптарына сәйкес келмесе;

➔ егер сұралған ақпарат қолжетімділігі шектеулі ақпаратқа қатысты болса.

➔ мемлекеттік бақылау және қадағалау шеңберінде жүргізілген тексерулердің нәтижелері бойынша шешім қабылдағанға дейін;

➔ ведомствоаралық және ведомствоішілік хат алмасу немесе мемлекеттік органдардағы кездесулер негізінде түпкілікті шешім қабылданғанға дейін;



→ шет мемлекеттерден немесе халықаралық ұйымдардан алынған құжаттарды жария ету шарттары туралы өзара келісім қабылданғанға дейін.

*Бас тартуға қалай шағымдануға болады?*

*Жоғары тұрған органға, не бағыныстылығы бойынша лауазымды адамға, не сотқа жүгіну. Жоғары тұрған органдарға және лауазымды тұлғаға алдын ала шағымдану сотқа арыз берудің міндетті шарты болып табылмауы маңызды.*

## ҚҰПИЯЛАР МЕН СЫРЛАР ЖАЛПЫҒА ҚОЛЖЕТІМДІ АҚПАРАТ

Ақпарат ашық (жария) және шектелген ақпарат (құпия, сыр, қызметтік пайдалануға арналған ақпарат) болып бөлінеді.

Журналист қандай ақпарат құпия екенін, оны қалай дұрыс пайдаланып, қалай тарату керектігін білуі керек. Әйтпесе, бұл талап қоюға, сот ісін жүргізуге және тіпті қылмыстық қудалауға әкелуі мүмкін.

Ол жалпыға белгілі ақпаратты және қол жеткізу шектелмейтін басқа ақпаратты қамтиды.

## ҚОЛЖЕТІМДІЛІГІ ШЕКТЕУЛІ АҚПАРАТ

Шектеу негіздері әртүрлі болуы мүмкін, мысалы, елдің қауіпсіздігі мен қорғанысы, конституциялық құрылыс негіздерін, белгілі бір адамдардың денсаулығын, құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау.

### МАҢЫЗДЫ!

Журналист ақпаратты заңсыз жинағаны және мемлекеттік құпияларды, коммерциялық, жеке және отбасылық құпияларды және т.б. құпияларды жария еткені үшін, сондай-ақ құпияны сақтау қызмет бабына сай сеніп тапсырылған және оны сақтау міндеттелген адам жауапты болуы мүмкін.

### ТАРАЛУЫ ШЕКТЕУЛІ АҚПАРАТ ТҮРЛЕРІ:

- Мемлекеттік құпиялар,
- «Қызметтік пайдалану үшін» белгісі бар қызмет туралы ақпарат,
- жеке, отбасылық, медициналық, банктік, коммерциялық және заңмен қорғалатын басқа да құпиялар.

**МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰПИЯ** – халықаралық құқықтардың жалпы қабылданған нормаларына қайшы келмейтін, мемлекет қорғайтын, мемлекеттік және қызметтік құпияларды құрайтын, әскери, экономикалық, ғылыми-техникалық, сыртқы экономикалық, жедел-ізвестіру, сыртқы саяси, барлау, қарсы барлау және басқа да қызметтерді тиімді жүзеге асыру мақсатында таралуы шектелген мәліметтер. Таралуы немесе жойылуы Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне зиян келтіретін немесе келтіруі мүмкін мәліметтер.

Тиісті өкілеттігі бар мемлекеттік органдардың басшылары ақпаратты құпияға жатқыза алады. Олар бұл қажеттілікті құпияландыру принциптеріне сәйкес негіздеуі керек.

### ҚҰПИЯЛЫЛЫҚ ДӘРЕЖЕСІН БЕЛГІЛЕУ:

- «ерекше маңызды», «аса құпия» (мемлекеттік құпияларды қамтитын мәліметтер);
- «құпия» (қызметтік құпияны қамтитын ақпарат).

*Құпиялылық мерзімін анықтау:*

*Мерзімі отыз жылдан аспауы керек. Ерекше жағдайларда бұл мерзім мемлекеттік құпияларды қорғау саласындағы уәкілетті мемлекеттік органның қорытындысы бойынша ұзартылады.*

### МАҢЫЗДЫ!

Мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтерді заңсыз жинағаны, сондай-ақ заңсыз алынған мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтерді таратқаны үшін мемлекетке опасыздық немесе тыңшылық белгілері болмаған жағдайда қылмыстық жауаптылық көзделген.

## «ҚЫЗМЕТТІК ПАЙДАЛАНУ ҮШІН» БЕЛГІСІ БАР ҚЫЗМЕТ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Бұл шешім қабылдау кезінде мемлекеттік органның дербестігін қамтамасыз етуге байланысты әкімшілік рәсімдерді сақтау мақсатында қол жеткізу уақытша шектелген жекеменшік құпия ақпарат. Оған «ҚПҮ» белгісі берілген.

Ақпаратты таратылуы шектелген меншік ақпаратына жатқызу және онымен жұмыс істеу қағидаларын Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілейді. Бұл ақпарат құжаттарда, істерде және жарияланымдарда жазылуы керек.

### ҚҰПИЯЛАР

#### Жеке және отбасылық құпиялар.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 18-бабына сәйкес «Өркімнің жеке өміріне, жеке және отбасы құпиясына, өзінің ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғауға құқығы бар».

Жеке құпияға қол сұғылмаушылық жеке мүліктік емес игіліктер мен құқықтарға жатады және заңмен қорғалады. Айта кету керек, жеке өмірдің толық анықтамасы жоқ, ол кең түсіндірме термині және адам өмірінің әртүрлі салаларын қамтиды. Азаматтардың жеке және отбасылық өмірі туралы мәліметтерді жария ету Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген жауаптылыққа әкеп соғады.

Оған мыналар кіреді: отбасындағы, туыстарымен қарым-қатынас, жұмыстан тыс іс-әрекеттер, достық қарым-қатынастар, интимдік өмірдің әртүрлі аспектілері туралы ақпарат.

#### Баланы асырап алудың құпиясы (Қазақстан Республикасының Неке және отбасы туралы кодексі).

Бала асырап алудың құпиялылығына ата-анасы қамқорлығының болмауы жатады; баланы және асырап алушыларға кандидаттарды кейіннен асырап алу мақсатында медициналық куәландыру; ата-анасының қамқорлығынсыз қалған баланың да, асырап алушыға кандидаттың да балалары туралы деректерді бастапқы тіркеу; бала асырап алу туралы арызды сот тәртібімен қарау; бала асырап алуды мемлекеттік тіркеу.

#### Хат алмасу, телефон арқылы сөйлесу, пошта, телеграф және басқа да жөнелтілімдердің құпиясы (Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі)

Хат алмасу, телефон арқылы сөйлесу, пошта, телеграф және өзге де хабарламалар құпиясын бұзу хат-хабар адресаттың келісімінсіз басқа

адамдардың меншігіне өткен жағдайларда орын алады. Бұзушылық деп бір тұлғаның екінші тұлғаға берген ақпаратымен үшінші тұлғаны осы әрекеттерге заңды негіздерсіз таныстыруды айтуға болады.

Осы бап бойынша жауапкершілік хат-хабарларға рұқсатсыз қол жеткізу жағдайларында туындайды және бұл ретте хабарламаларда жеке немесе отбасылық құпияны құрайтын мәліметтер болуы талап етілмейді. Хат-хабардың құпиялылығы адам хабарламаның мазмұнын оқыған сәтте бұзылған болып саналады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 143-бабында олардың сипаты мен мазмұнына қарамастан хат алмасудың, телефон арқылы сөйлесудің, пошталық және өзге де хабарламалардың құпиясы қорғалады.

#### Коммерциялық құпия (кәсіпкерлік) құпия (Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі)

Коммерциялық құпияны құрайтын мәліметтерге еркін қол жеткізуге құқығы бар тұлғалар шеңберін кәсіпкер өзі анықтайды және оның құпиялылығын қорғау шараларын қолданады.

#### КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҚҰПИЯНЫҢ БЕЛГІЛЕРІ:

- ➔ кәсіпкердің қызметіне қатысты ақпарат;
- ➔ құпияның үшінші тұлғаларға белгісіз болуына байланысты нақты немесе әлеуетті құндылығы бар;
- ➔ оны жария ету кәсіпкердің мүдделеріне зиян келтіруі мүмкін;
- ➔ оған еркін қол жеткізу мүмкін емес;
- ➔ ақпарат иесі оның құпиялылығын қорғау шараларын қолданады;
- ➔ коммерциялық құпияны құрайтын мәліметтердің құрамы мен көлемін кәсіпкер өзі анықтайды.

Басқа құпиялар туралы толығырақ мына жерден оқи аласыз <https://lmc.kz/handbook/#/>

### ЖЕКЕ МӘЛІМЕТТЕР

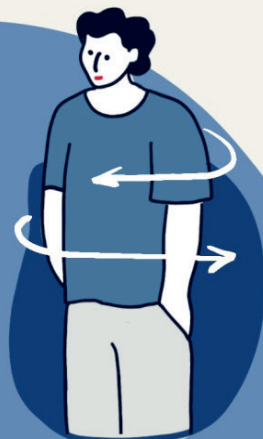
Дербес деректер – электрондық, қағаз және (немесе) өзге де материалдық жеткізгіштерде жазылған белгілі бір немесе олардың негізінде анықталған дербес деректер нысанасына қатысты ақпарат. Оларға тегі, аты, әкесінің аты, туған жері мен күні туралы деректер; жеке ба-



# ЖУРНАЛИСТ-ЗЕРТТЕУШІНІҢ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

## ЖУРНАЛИСТ ҚҰҚЫҚТАРЫ

Журналистің басты құқығы – ақпаратты іздеу, сұрау, алу және тарату құқығы.



## ЖУРНАЛИСТТІҢ МІНДЕТТЕРІ

- ✓ таратылатын ақпараттың дұрыстығын тексеру;
- ✓ шындыққа сәйкес келмейтін ақпаратты таратпау.



## АККРЕДИТАЦИЯ

Бұл мемлекеттік органның, қоғамдық бірлестіктің және ұйымның журналисті тағайындау және оның өкілеттігін тану рәсімі.

Журналистің заңды кәсіби қызметіне араласу Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 158-бабында көзделген қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғады.



# МАҢЫЗДЫ

Әрқашан бірнеше ақпарат көзін пайдаланыңыз

Даулы материалдар бойынша дәлелдемелерді жинаңыз және сақтаңыз, өйткені ар-намыс пен қадір-қасиетті қорғау істері бойынша талап мерзімі жоқ.

Даулы материалды жарияламас бұрын, мүмкіндігінше оны тексеру үшін заңгерге беріңіз.

Егер сізден авторлықты көрсету сұралса, сіз оны орындауыңыз керек. Материал сот ісін жүргізудің нысанасына айналған жағдайда, бұл жауапкершілікті сіз ақпаратты алған адамға жүктейді.

## АҚПАРАТҚА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ

- ✓ БАҚ туралы заң ақпараттың қандай түрлерін қарастырады?
- ✓ Ресми хабарландырулар
- ✓ Ресми хабарламаларға жатпайтын ақпаратты сұрау
- ✓ Міндетті хабарлар



- ✓ Ақпарат ашық (жария) және шектелген ақпарат (құпия, сыр, қызметтік пайдалануға арналған ақпарат) болып бөлінеді.



# 5 ЖУРНАЛИСТ-ЗЕРТТЕУШІЛЕР ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ЖЕКЕ ҚАУІПСІЗДІГІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ЕМЕС ТӘУЕКЕЛДЕРІ.

**Зерттеу журналистикасы заңды да, заңсыз да болмай қоймайтын тәуекелдермен байланысты, өйткені журналист зерттеу кейіпкерлері таратуға мүдделі емес ақпарат алады.**

## ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕРГЕ МЫНАЛАР ЖАТАДЫ:

- ➔ ақпарат тасымалдаушыларды ұрлау немесе осы ақпараттың қоймаларын бұзу және бұзу салдарынан дәлелдемелердің жоғалуы;
- ➔ журналистің, оның туыстары мен ақпарат көздерінің өмірі мен денсаулығына қауіп төнуі;
- ➔ тергеудің жариялануына жол бермеу мақсатында журналист пен редакцияға психологиялық қысым көрсету;
- ➔ жариялаған ақпараттың беделіне нұқсан келтіру үшін журналистің беделін түсіру;
- ➔ жарияланған материал үшін кек ретінде жұмысынан айырылу қаупі.

Ең үлкен қауіп – журналистің өмірі мен денсаулығына қауіп төнетіні сөзсіз. 70%-дан астам жағдайда қайтыс болған зерттеуші журналистер алдағы қастандық туралы қорқыту немесе ескерту алмаған. Істердің жартысында журналистерге қатысты қылмыстар ашылмаған күйде қалып отыр. Журналистерге зорлық-зомбылық көрсету және өлтіру көбінесе әріптестерін қорқыту мақсатымен өрескел түрде орын

алады, бұл тергеу жүргізетіндердің барлығына солай болатыны туралы бүкіл журналистік қоғамдастыққа айтылмайтын белгі.

Зорлық-зомбылық пен психологиялық қысымның нәтижесі репрессиядан қорқу, тыйым салынған тақырыптардың пайда болуы, шындықты бұрмалау және «жаман жігіттерді» әсірелеуге реакция ретінде цензура болып табылады, бұл жалпы алғанда кәсіби стандарттардың төмендеуіне әкеледі.

Журналистер қауіптің көпшілігі зерттеу аяқталғаннан кейін емес, зерттеу барысында күтіп тұрғанын түсіне бермейді. Томаш Патораның айтуынша, жарияланымдардан кейін қоқан-лоққылар немесе наразылықтың басқа көріністері зерттеу салыстырмалы түрде шағын іске қатысты болған кезде ғана пайда болады.

Айта кету керек, көп жағдайда журналистерге қатысты зорлық-зомбылық контент жарияланбау үшін, әсіресе жалпы сұхбат кезінде және одан кейін журналист кейіпкерге өзінің білгенін ашып, жариялауға дайындалған кезде болады. Бұл қауіп зерттеуге қатысатын адамдар тірі куәгерлер мен маңызды ақпаратты тасымалдаушыларды зерттеуден айырған кезде ақпарат көздері үшін де бар.

Журналист жалпы сұхбат алған кездегі қарапайым, бірақ жиі кездесетін жағдайдан бастайық. Көбінесе кейіпкермен сұхбат алу үшін алдын ала келісім қажет емес және журналистер кейіпкерді күтпеген жерден қабылдайды. Мұндай жағдай, мысалы, кездесуді ұйымдастыру әрекеті кейіпкерге қорғаныс әрекеттерін дайындау немесе дәлелдемелерді жою үшін сөзсіз сигнал болатын кезде туындайды. Журналиспен сөйлескісі келмейтін ашулы кейіпкер сыпайы бас тартумен шектеліп қалмай, агрессивті әрекет ете бастайды.

Негізгі ереже – журналист жағдайдың күрделілігіне қарамастан, эмоцияға берілмей, әңгімені белгілі бір бағытқа бағыттауға тырысуы керек. Журналист шабуылға шабуылмен жауап бермеуі керек - сіз тек өзіңізді қорғай аласыз.

Ең тиімді қорғаныс құралдарының бірі және агрессияны болдырмауға жиі әсер ететіні - кейіпкердің оқиғалардың жазылып жатқанын түсіну. Бұл қақтығысты кім бастағанын және іс жүзінде не болғанын дәлелдейді.

## ЗЕРТТЕУШІ ЖУРНАЛИСТ РЕТІНДЕ ЕСТЕ ҰСТАЙТЫН БІРНеше КЕҢЕС:

- ➔ камераға және басқа құрылғыларға жазу әңгімені бастамас бұрын, ең дұрысы, кездесу орнына келген кезде көлікте басталады;

→ айналасындағыларға жазу фактісі туралы хабардар етпеу үшін камерадағы жазу көрсеткішін өшіру; бірнеше құрылғыларда жазуға тырысыңыз;

→ Оператордың сізді бөлуіне жол бермеңіз. Өкінішке орай, операторлардың өздері көбіне мұны түсінбей, тілшіні жайына қалдырады. Бұл жағдайда жағымсыз кейіпкер бірден агрессивті болады;

→ егер мүмкін болса және мұндай жағдайдың ықтимал қаупі болса, өзіңізбен бірге екі операторды алыңыз;

→ камераның не болып жатқанын түсіріп жатқанына сенімді болмасаңыз, «Мені ұрма, өтінемін!», «Неге маған шабуыл жасадың!», «Қолымды босат, өтінемін!», «Камераға қол тигізбеңіз, бұл қылмыстық құқық бұзушылық!» деп айқайлап, камераға жазып алыңыз.

Өсіресе төтенше жағдайларда кейіпкер мен сыбайластары журналистердің камерасын және басқа құрылғыларын тартып алып, жазбаларды өшіре алады. Бұл мәселенің шешімі сақтау орындарына бейне мен дыбысты автоматты түрде жүктеп салу арқылы мобильді құрылғыда жазу болуы мүмкін. Сақтау құралынан жойылғандардың көпшілігін қалпына келтіруге болады. Сұхбат барысында кейіпкердің жөнсіз мінез-құлқына, зорлық-зомбылыққа, құрал-жабдықты тартып алуға, бейнежазбаны жоюға тап болған «Схемалар: сыбайлас жемқорлықты егжей-тегжейлі түсіндіру» бағдарламасының түсіру тобының журналистерінің жағдайы жақсы мысал. Бірақ содан кейін олар жойылған файлдарды қалпына келтіріп, журналистерге қарсы қылмыстық әрекеттер жасалғанын дәлелдеді.

Мұндай жағдайлардан басқа, журналистің қауіпсіздігін арттыруға әсер ететін жұмыстың маңызды элементі жағымсыз кейіпкердің журналистің не істеп жатқанын және бүкіл тергеу кезінде не білетінін, қорытынды сұхбатқа дейін білмеуін қамтамасыз ету екенін есте ұстаған жөн.

Журналистерге, олардың туыстарына және ақпарат көздеріне **психологиялық қысым жасау немесе қоқан-лоққы** қорқытуға және контентті жариялатпауға бағытталған.

Журналистің, оның туыстарының және ақпарат көздерінің қауіпсіздігі туралы айтатын болсақ, қауіпсіздік - бұл үнемі қауіп туралы ойлау емес, қауіп-қатердің туындауының алдын алатын шаралар кешені екенін есте ұстаған жөн.

Ал қауіпсіздік редакциядан басталады, журналистерді барынша қорғауға 99% мүмкіндік бар.

## ЗЕРТТЕУШІ ЖУРНАЛИСТ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ ҮШ ҚАДАМЫ МЫНАЛАРДЫ ҚАМТИДЫ:

- кәсіби журналистика стандарттарын сақтау;
- редакцияда қауіпсіздік шараларының адекватты тәжірибесі;
- журналист пен әріптестердің ықтимал және нақты қауіптерге сауатты реакциясы.

**Сапалы журналистиканың** өзі қауіп-қатерді азайтады, өйткені журналистің әділ, нақты және теңгерімді хабарлауы басылым тақырыбының кек алу қаупін азайтады.

Ақпараттық соғыстарға қатысу қауіпті, себебі журналист соғысушы ретінде қабылданады, бұл диалог мүмкіндігін жоққа шығарады, журналиске қатысты зорлық-зомбылықты «ақтайды», «соғысушы» журналисті жоқ қылса, проблема да жойылады деген иллюзия тудырады.

Басылымның дереккөздері мен кейіпкерлерінен туындайтын тәуекелдер журналистің кәсіби стандарттарды бұзуы нәтижесінде туындайды. Бұл эмоционалды реакцияны және кек алуға деген ұмтылысты тудырады.

## ТӘУЕКЕЛДЕРДЕН ҚАЛАЙ АУЛАҚ БОЛУҒА БОЛАДЫ?

Ең «жаман» кейіпкерге де журналист жинаған фактілерге өз пікірін білдіріп, түсініктеме беруге мүмкіндік беру керек. Жауап беру құқығын іске асыру журналистік зерттеу жүргізуші үшін міндетті. Сіздің кейіпкерлеріңіз бен дереккөздеріңізге сіздің әрекеттеріңізде жеке ештеңе жоқ екенін түсіну және хабарлау маңызды, мұның тек жұмыс бабында екенін, кәсіби көзқарас екенін түсіндіру керек.

Қажетсіз жағдайда сіз өз кейіпкеріңіздің туыстарына, балаларына, әйелдеріне және жеке тақырыптарына, егер олар заңсыз әрекеттерге тікелей қатысы болмаса, тиісе алмайсыз.

Сен діни қызметкер де, прокурор да емес, судья да емесің. Кейіпкерлерді адамгершілікке, ұялтуға, қорлауға тырыспаңыз. Барлығына бірдей құрметпен қарау.

Ақпарат көздерін ешқашан ашпаңыз. Ашылған, келісімдерге қайшы, дереккөз журналистен кек алуы мүмкін.





Ешқашан дереккөздермен және кейіпкерлермен жеке қарым-қатынаста болмаңыз, өйткені бұл моральдық қақтығыс тудырады және сізді бұл қарым-қатынасты ақпарат алу үшін пайдаланды деп айыптауы мүмкін.



Ақпараттық рәкеттікпен айналыспау керек – бұл қылмыстық құқықбұзушылық болып табылады, ал бопсалау мерзімін алу тек өзіне зиян келтіріп қоймайды, сонымен қатар зерттеуші мамандығына деген сенімге нұқсан келтіреді.



Барлық фактілерді тексеріңіз, қателерді мойындаңыз және қате болған жағдайда түзетіңіз. Есіңізде болсын: ешкім қателіктерден қорғалмаған.

**Редакциядағы қауіпсіздік ережелері** журналист жинаған дәлелдемелердің жоғалу қаупін, сондай-ақ оның физикалық қауіпсіздігіне төнетін қатерлерді айтарлықтай төмендетеді.

Редакциядағы қауіпсіздік шараларының қатарына мыналарды жатқызуға болады: барлық келушілер үшін міндетті түрде тіркеу және құжаттарды ұсыну арқылы редакцияға қауіпсіз кіру; редакцияда тек қызметкерлердің еріп жүруімен жүру; редакция ішіндегі күзет және үйжай мен автотұрақтағы ұрлық дабылы, редакциядағы және оның сыртындағы бейнебақылау камералары, электронды құлыптары бар металл есіктер – бұл редакция қабылдай алатын шаралар журналистерді қорғайды. Жаңалықтар бөлмесіндегі кем дегенде бір телефон кіріс сөйлесулерді үнемі жазып алуы керек, сонда ықтимал қауіптерге күдік туындаған жағдайда бірнеше секунд ішінде оған ауысуға болады.

Қызметкерлердің редакциялық қауіпсіздік ережелері редакцияның барлық қызметкерлері білуге және орындауға міндетті құжат болып табылады. Ешбір қызметкер туралы ақпаратты ешкіммен бөлісуге болмайды; барлық келушілерді жеке қарсы алу және алып жүру керек; редакторға барлық күдікті қоңыраулар туралы дереу редакторға хабарлау керек; қызметкерлерге қатысты да, редакцияның айналасында да қоршаған ортаға, күдікті адамдар мен әрекеттерге мұқият болу.

**Редакторларға арналған ережеде** журналистердің қайда жүргенін, кіммен кездесетінін, хабарласқанда және редакцияға қайтып келгенін білуі тиіс делінген. Редакторда тергеу барысында жинақталған материалдардың толық көшірмелері және одан әрі іс-шаралардың өзекті жоспары болуы керек. Редактор журналиспен бірге тәуекелді бағалауы керек – журналист тақырыбын және ықтимал қауіп көздерін білу маңызды. Қауіпсіздік ережелерінің тұрақты қолданылуына және оларды бұзғаны үшін жазаға редактор жауапты.

Ерекше маңызды жағдайларда зерттеуге қатысатын адамдар шеңберін мейлінше (редакцияда оңтайлы бір немесе екі адам) шектеу қажет. Инсайдерлердің бірі, мысалы, редактор қауіпсіздікті қамтамасыз ететін үйлестіруші рөлінде болуы мүмкін және журналист қазір қай жерде екенін әрқашан білуі керек, ол жоспарлардағы кез келген өзгерістер туралы дереу хабардар болуы керек.

### **ЗЕРТТЕУ ЖҮРГІЗЕТІН ЖУРНАЛИСТЕР КЕЛЕСІ ЕРЕЖЕЛЕРІ САҚТАУЫ ТИІС:**

➔ Редакторды ықтимал және нақты қауіптер туралы хабардар ету.

➔ Қауіпті болуы мүмкін ақпаратты жалғыз тасымалдаушы болмаңыз, қауіпті тақырыппен жалғыз жұмыс жасамауға тырысыңыз.

➔ Жиналған материалдарды қауіпсіз жерлерде, соның ішінде интернеттегі сақтау орындарында бірнеше көшірмеде сақтаңыз.

➔ Белгілі бір қауіп төндіретін тергеулермен жұмыс істегенде, мүмкіндігінше қауіпсіздікті арттыратын техникалық керек-жарақтарды жинақтаңыз: орынды анықтау және орын деректерін үздіксіз жіберу мүмкіндігі бар телефон, көліктегі GPS трекер немесе жеке заттар.

➔ Егер мұндай жабдықты пайдалану мүмкін болмаса, редакторға сағат сайын тіркелу қоңырауы сияқты тұрақты аралықтарда қосымша қауіпсіздік сигналдарын пайдаланыңыз.

Қауіпті жағдай кезінде дұрыс әрекет ету өте маңызды, бұл, ең алдымен, ақпарат көздерімен кездесулерге қатысты. Түсініксіз жерде бейтаныс адамдармен жалғыз кездесуге болмайды. Мұндай кездесулерді кіре берісте металл іздегіштер мен ішкі және сыртқы бақылау камералары бар қоғамдық орындарда өткізген дұрыс. Әріптестердің кездесуді сырттай бақылап, түсіруін қамтамасыз ету қажет, өйткені мұндай кездесудің мақсаты, мысалы, кейіннен ұсталып, есірткі заттарын табу арқылы журналистке қарсы арандатушылық болуы мүмкін. Дереккөзбен кездесуге барған журналистердің қайда жүргенін қадағалап отырудың техникалық мүмкіндіктерін қамтамасыз ету қажет. Күзетшілерге немесе полицияға қауіп туралы ескертудің мағынасы бар. Қорқыныш үшін ешқандай негіз болмаған жағдайда немесе әңгімелесушінің негізді қорқынышын ескере отырып (мысалы, анонимділігін жоғалту) журналист ақпарат көзі ұсынған жерде кездесуге келісе алады.

Журналистке төнетін қатерлердің бірі – көбінесе оның, оның туыстарының және ақпарат көздерінің үстінен тыңшылық жасау. Бұл жағдайда қарсы бақылау техникасын қолдану қажет, атап айтқанда, сізді бақылап отырғаныңызды білу; адамдарды, автокөліктерді бақылау, суретке түсіру және түсіру фактісін жазу. Сізді бақылап отырғаны қауіпті симптом болып табылады, өйткені біз мұны нақты кім істеп жатқанын әрқашан түсіне алмаймыз. Қадағалауға қатысқан адамдар мен машиналарды анықтауға тырысу керек. Бақылау фактілері туралы міндетті түрде құқық қорғау органдарына хабарлаңыз.

Журналистке, оның туыстарына және ақпарат көздеріне қауіп-қатер немесе психологиялық қысым жасау анонимді және дербестендірілген болып бөлінеді. Қорқытулардың мақсаты – журналистің мінез-құлқын түзету, тергеуді тоқтату және жариялаудан бас тартуға қол жеткізу. Бұл жағдайда тәуекел дәрежесі төмендейді, өйткені егер журналисті өлтіру туралы шешім қабылданса, оған бұл туралы ескерту жасау екіталай. Бірақ егер сіз қатерлерге сауатты жауап бермесеніз, зиянкестердің уәделері шындыққа айналуы мүмкін. Анонимді қауіптер қауіптірек, себебі журналистке қауіп көзін анықтау қиын. Журналистке қауіп түрлі арналар арқылы келуі мүмкін: телефон, пошта, электронды пошта және т.б.

#### **ҚАУІПТЕРГЕ ӘРЕКЕТ ЕТУ ЕРЕЖЕЛЕРІ:**

- ➔ Барлық қауіптер туралы редакторға дереу хабарлаңыз.
- ➔ Қауіп-қатер фактілерін құжаттаңыз, атап айтқанда, телефон сөйлесулерін жазып алыңыз, қауіптермен хат алмасуды сақтаңыз. Телефонмен қоқан-лоққы болған жағдайда, қоқан-лоққы жасаушыдан мүмкіндігінше көбірек ақпарат алуға тырысу керек.
- ➔ Журналистің кәсіби қызметіне кедергі жасау бабы бойынша қылмыстық іс қозғауды талап етіп, құқық қорғау органдарына қауіп төндіру туралы хабарлау.
- ➔ Мұндай жағдайда үнсіз қалмай, құқық қорғау органдарына арызданғаннан кейін қоқан-лоққы фактілерін жария ету өте маңызды.

Басылым кейіпкерінен немесе оның өкілдерінен ұрланған немесе тікелей қоқан-лоққы болған жағдайда сізге қауіп төндіретін адаммен дауласудың қажеті жоқ. Материалды дайындаудың барлық процесін бақылай алмайтыныңызды айтыңыз, редактормен сөйлесуді ұсыныңыз.

Алкогольге және басқа да жағымсыз әдеттерге, күнделікті өмірдегі мінез-құлқымызға қатысты «кішкентай осал тұстарымыз» тек жеке беделге ғана емес, сонымен бірге тергеу нәтижелерінің сенімділігіне де үлкен нұқсан келтіруі мүмкін екенін есте сақтаңыз.

Тағы бір маңызды жайт, журналистика мен бизнес үйлесімсіз – бұл қызметтің екі түрін де осал етеді.

Қауіпсіздік туралы ащы шындық мынада: Ішкі істер министрлігі де, прокуратура да, өкінішке орай, журналистерге жасалған шабуылдар мен өлтірулердің тарихы көрсеткендей, сізді тиімді қорғай алмайды. Тек сіз және сіздің әріптестеріңіз қауіпсіздік қатерлерін барынша қамту және барлық қажетті тәуекелді азайту шараларын қабылдау арқылы өзіңізді қорғай аласыз. Бұл жағдайда сіз тәуекелдерді шамамен 95% төмендете алатыныңызды түсінуіңіз керек.

#### **ЕГЕР ӘРІПТЕСІҢІЗБЕН ҚАЙҒЫЛЫ ЖАҒДАЙ ОРЫН АЛСА:**

- ➔ «Тілшіні өлтіруге болады, оқиғаны өлтіруге болмайды» деген қағиданы сақтай отырып, әріптесіңіздің жұмысын жалғастырыңыз. Әріптесіңіздің тергеуін аяқтап, зұлымдықты әшкерелеу болашақта мұндай жағдайдың алдын алудың ең жақсы тәжірибесі болып табылады. 28 басылым мен телеарнаның 40-қа жуық американдық журналисі зерттеуші-журналист Дон Болцты өлтіргеннен кейін сол штаттағы сыбайлас жемқорлықты тергеуді аяқтау үшін Аризона штатында жиналды.
- ➔ Биліктен әріптесіңіздің өліміне немесе қиянат жасауына кінәлілерді тексеріп, жазалауды талап етіңіз.
- ➔ Қайғылы оқиғаның мән-жайын өзіңіздің көлігіңізге қойылған бомбаның салдарынан қаза тапқан мальталық зерттеуші-журналист Дафна Каруана Гализияның әріптестері сияқты жеке тергеуіңізді жүргізіңіз. Журналистер кісі өлтіруге дайындықтың мән-жайын анықтап, осы қылмысты жасаушыларды, ұйымдастырушыларды және тапсырыс берушілерді көрсетті.



## ЖУРНАЛИСТ-ЗЕРТТЕУШІНІҢ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ЖЕКЕ ҚАУІПСІЗДІК ПЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ЕМЕС ТӘУЕКЕЛДЕР

### Құқықтық емес тәуекелдер

- 1 Ақпарат тасымалдаушыларды ұрлау немесе осы ақпарат сақтау орындарын бұзу және бұзу салдарынан дәлелдемелердің жоғалуы
- 2 Журналистің, оның туыстары мен ақпарат көздерінің өмірі мен денсаулығына қауіп төнуі
- 3 Зерттеудің жариялануына жол бермеу мақсатында журналист пен редакцияға психологиялық қысым көрсету
- 4 Жариялаған ақпараттың беделіне нұқсан келтіру үшін журналистің беделін түсіру
- 5 Жарияланған материал үшін кек ретінде жұмысынан айырылу қаупі

### Зерттеушінің қауіпсіздігіне үш қадам



Сапалы журналистиканың өзі қауіп-қатерді азайтады, өйткені журналистің әділ, нақты және баланс сақтай отырып хабарлауы басылым субъектісінің кек алу қаупін азайтады.

Журналистің кәсіби стандарттарды бұзуы нәтижесінде басылымның дереккөздері мен кейіпкерлерінен туындайтын тәуекелдер артады.

### Зерттеу жүргізетін журналистерге арналған ережелерді ескерген жөн:

- ✓ Редакторды ықтимал және нақты қауіптер туралы хабардар ету.
- ✓ Қауіпті болуы мүмкін ақпараттың жалғыз тасымалдаушысы болмаңыз, қауіпті тақырыппен жалғыз жұмыс жасамауға тырысыңыз.
- ✓ Жиналған материалдарды қауіпсіз жерлерде, соның ішінде сақтау орындарында бірнеше көшірмеде сақтаңыз.
- ✓ Белгілі бір қауіп төндіретін зерттеулермен жұмыс істегенде, мүмкіндігінше, қауіпсіздікті арттыратын техникалық керек-жарақтарды жинақтаңыз: орналасу деректерін позициялау және үздіксіз жіберу мүмкіндігі бар телефон, көліктегі GPS трекер немесе жеке заттар.
- ✓ Қауіп-қатер фактілерін құжаттау, атап айтқанда, телефон сөйлесулерін жазу, қауіп-қатер бар хат алмасуды сақтау. Телефон арқылы қоқан-лоққылар болған жағдайда, қоқан-лоққы жасаушыдан мүмкіндігінше көбірек ақпарат алуға тырысу керек.
- ✓ Журналистің кәсіби қызметіне кедергі жасау бабы бойынша қылмыстық іс қозғауды талап етіп, құқық қорғау органдарына хабарласу.

# 6 ЖУРНАЛИСТ-ЗЕРТТЕУШІНІҢ ЦИФРЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ

Тәуекелдердің бір бөлігі цифрлық қауіпсіздікке төнген қауіптермен немесе журналистті ұрлаудан, жиналған дәлелдемелерді жоюдан немесе тергеу мен оның авторын беделін түсіруден қорғаумен байланысты. Журналист қауіп-қатер дәрежесін адекватты түрде бағалауы керек және дүрбелеңге салынбай, қауіпсіздік шараларының ішінен зерттеліп жатқан жағдайға сәйкес келетінін таңдауы керек.

## ІЗГЕ ТҮСУ ОБЪЕКТИЛЕРІ МЫНАЛАР БОЛУЫ МҮМКІН:

- контактілер тізімі;
- қоңыраулар тізімі мен тарихы;
- браузер тарихы;
- электрондық пошта және мессенджерлер арқылы хат алмасу;
- деректер (фотосуреттер, бейнелер, құжаттар);
- әлеуметтік желілердегі аккаунттар;
- банктік қосымшалар

Сондықтан телефонды, компьютерді, тіркелгілерді, деректерді, дауыстық және желілік коммуникацияларды қорғау цифрлық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Телефонды қорғау күшті болуы тиіс құпия сөз, яғни кемінде алты сан және жақсырақ әріптік-сандық комбинация арқылы экран құлпын ашу мүмкіндігін қосудан басталады.

Сондай-ақ, телефон жарты минут бойы белсенді емес кезде экранды автоматты түрде құлыптау және телефонның қуат түймесі арқылы

экранды құлыптау үшін смартфон қосулы болуы керек. Смартфон автоматты түрде блокталатын әрекетсіздік уақытын Android жүйесінде параметрлерде орнатуға болады: «Экранды құлыптау және қауіпсіздік» мәзірі - «Құлыптау параметрлері». Мәзірдің сол бөлімінде «Қуат түймесі арқылы құлыптау» тармағы бар. Бұл опцияны қосу қуат түймесін басу арқылы құрылғыны лезде құлыптауға мүмкіндік береді.

Смартфонда «құрылғының мазмұнын өшіру» опциясы келесіден кейін қосылғанына көз жеткізіңіз: iPhone үшін 10 қате құпия сөзді енгізу; Android үшін 15 қате кіріс.

Келесі қадам смартфонды шифрлау болып табылады, бұл шабуылдаушылар оны сыртқы диск ретінде қосуға және ондағы деректерге қол жеткізуге жол бермейді. Android 4-ші нұсқасынан бастап құрылғының жадын шифрлауға мүмкіндік береді. Параметрлерде «Қауіпсіздік және экранды құлыптау» мәзір тармағын табыңыз, онда «Деректерді шифрлау» ішкі тармағы болады. Шифрлау әдетте 30-60 минутты алады, осы уақыт ішінде құрылғы қуат көзіне қосылуы керек. iPhone әдепкі бойынша ақпаратты шифрлайды. Есіңізде болсын, егер сіз құрылғыңызды шифрлап, құпия сөзді ұмытып қалсаңыз, құрылғыда сақталған деректер қолжетімсіз болады, себебі телефон деректерін зауыттық параметрлерге қайтару керек болады. Бұған жол бермеу үшін құрылғы немесе оған құпия сөз жоғалған жағдайда оны қалпына келтіру үшін телефонның сақтық көшірмесін жасау мағынасы бар.

Төтенше жағдайлар үшін телефоныңызға дабыл беру үшін Red Panic Button сияқты қолданбаны орнату мағынасы бар <https://apps.apple.com/us/app/red-panic-button/id422029296?ls=1> iPhone үшін <https://play.google.com/store/apps/details?id=uk.ucsoftware.panicbuttonpro> немесе Android үшін <http://redpanicbutton.com>.

Смартфон ұрланып, телефоны бар журналистің орналасқан жері қадағаланса, онда Android жүйесіне арналған геолокациялық қосымшаларды пайдалану керек <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.google.android.apps.adm&hl=en> және iPhone, iPad үшін <http://www.apple.com/support/icloud/find-my-iphone-ipad-ipod-mac/>.

Компьютерді қорғау оған тікелей рұқсатсыз физикалық қол жеткізуді болдырмаудан басталады. Ол үшін Windows жүйесіне арналған Shift-Command-Q Mac жүйесіне арналған Win + L пернелер тіркесімі арқылы компьютерден шығып кеткен жағдайда блоктау үшін күшті кіру құпия сөзін орнатыңыз. Компьютер дискісін шифрлау дискіні басқа компьютерге қосқан кезде деректерге қол жеткізуге жол бермейді. Mac үшін бұл FileVault, Windows үшін бұл BitLocker.

Есте сақтау керек, бұзулардың көпшілігі адамның әдеттегі қарым-қатынас гигиенасын сақтамауынан, бейтаныс бағдарламаларды



жүктеп алуынан және күмәнді сілтемелерді орындауынан болады. Лицензияланған антивирус сіздің компьютеріңізді жұқтырудың алдын алуға көмектеседі, вирустар тегін нұсқалардың ішінде Avast, Bitdefender, AVG, Avira жиі кездеседі. Апталық сканерлеу және антивирустарды, сондай-ақ операциялық жүйені үнемі жаңарту ережеге айналуы керек. Түсініксіз файлды немесе гиперсілтемені алған жағдайда файлды немесе сілтемені сканерлейтін <https://www.virustotal.com/> онлайн антивирусы тиімді.

Сондай-ақ компьютерде қол жеткізуді басқаруды және пайдаланушы құқықтарын орнату қажет, ал негізгі сеанс – шектеулі құқықтармен, бұл зиянды бағдарламалық қамтамасыз етуді орнату қаупін азайтады.

Windows жүйесінде автоматты түрде іске қосу құрылғыларын да өшіру керек (Басқару тақтасы> Аппараттық құрал және дыбыс> Автоматты ойнату> жоғарғы ұяшықтағы белгіні алып тастап, төменгі жағындағы «Сақтау» түймесін басыңыз).

Есептік жазбаны ұрлау қалай жұмыс істейді? Көп жағдайда бұл журналистің салғырттығынан болады: 1) электрондық пошта қысқа сілтемеге өтіп, тіркелгіңізге қайта кіру немесе оны растау қажеттілігі туралы ескертумен жіберіледі; 2) сілтеме нақты бетке апарды, егер сіз логин мен парольді енгізсеңіз, шабуылдаушылар тіркелгіге қол жеткізе алады. Сонымен қатар, бұл жалған бетте вирус болуы мүмкін. Қысқа сілтемелер арқылы қулыққа түспеу үшін оны баспас бұрын қысқа сілтеменің көзін ашу қызметін пайдаланудың мәні бар, мысалы, <https://longurl.info> немесе <https://urlx.org> - мұнда біз қысқартылған сілтеменің артында жасырылған нақты сілтемені қайда апаратынын көре аламыз, мысалы, bit.ly, goo.gl және т.б.

Тіркегілердің қауіпсіздігі олардың құпия сөздерінің сапасы мен күрделілігіне байланысты. Өте нашар құпия сөздерге тіркелгі иесінің аты, тегі, туған күні, телефон нөмірі бар құпия сөздер жатады. Күшті құпия сөздердің ұзындығы кемінде 12 таңбадан тұруы және бас және кіші әріптерді, арнайы таңбаларды және сандарды қамтуы керек. Құпия сөздің күшін <https://howsecureismypassword.net/> қызметі арқылы тексеруге болады.

Сіз әртүрлі тіркелгілер үшін қайталанатын құпия сөздерді пайдаланбауыңыз керек, өйткені біреуіне қол жеткізгеннен кейін шабуылдаушылар қалғандарының барлығына қол жеткізе алады. Компьютерді құлыптау үшін бөлек құпия сөз болуы керек. Тіркегілердің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің өте маңызды элементі тіркелгіге кіру кезінде екі факторлы аутентификация болып табылады, оны жеке қызметтерде конфигурациялауға болады, сондай-ақ арнайы Google аутентификация қосымшасын пайдалану арқылы. Бірінші жағдайда, аккаунтқа кіру кезінде журналист телефонға немесе электрондық поштаға тексеру кодын

алады, қолданбаны пайдалану кезінде ол әрбір отыз секунд сайын алты таңбалы кодтарды жасайды, оларды телефон желіде болмаса да пайдалануға болады.

Жалпы, журналистер үшін ұсыныс <https://lastpass.com/ru/> сияқты құпия сөз реттеушісін пайдалану болып табылады, ол құпия сөздердің қауіпсіз сақталуын қамтамасыз етеді және сізден бір ғана құпия сөзді есте сақтауды талап етеді - пароль менеджеріне кіру.

Сондай-ақ <https://haveibeenpwned.com> ресурсын пайдалана отырып, журналистің электрондық мекенжайы әртүрлі қызметтердің деректерінің ағып кетуіне байланысты екенін тексеруге болады.

### **ДАУЫСТЫҚ ЖӘНЕ ЖЕЛІЛІК БАЙЛАНЫСТЫ ҚОРҒАУ БЕЛГІЛІ БІР ЕРЕЖЕЛЕРДІ САҚТАУ АРҚЫЛЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛЕДІ:**

- ➔ Телефонмен сөйлесуге болмайды.
- ➔ Skype және Viber сөйлесулері ЖОҚ.
- ➔ Signal мессенджері арқылы шифрланған байланысты пайдалану.
- ➔ Пошта және қайта жіберілген файлдарды шифрлау.
- ➔ Браузер трафигін шифрлау және анонимдеу.

Журналистің хат-хабарларын ұстай отырып, шабуылдаушылар ақпаратқа қол жеткізе алмайтындай поштаны және қайта жіберілген файлдарды шифрлау қажет. Әдетте, PGP (Pretty Good Privacy) электрондық поштаны шифрлау үшін пайдаланылады. ДК үшін бұл қолданбаны мына жерден жүктеп алуға болады <https://www.mailvelope.com/> және MAC үшін <https://gpgtools.org/> осы жерден жүктеп алуға болады.

Браузер трафигін шифрлау және анонимизациялау авторитарлық елдердегі жекелеген сайттарды бұғаттауды айналып өтуге, сондай-ақ желідегі жеке тұлғаңызды жасыруға немесе жасыруға мүмкіндік береді. Желіде қауіпсіз және шифрланған серфингті TOR браузері - <https://www.torproject.org/> немесе VPN трафигін анонимдеу қызметтерін пайдалану қамтамасыз етеді. Мысалы, VPN қызметі - <https://zenmate.com/ru/> - ондаған опциялардың ішінен сіздің IP мекенжайыңыз жасалатын елді таңдауға мүмкіндік береді. Бұл деректер тізілімдерімен жұмыс істеу үшін де пайдалы, өйткені кейбір жалпы деректер ресурстары жергілікті IP мекенжайынан қатынасқанда ғана ашылады. Тағы бір ұсынылатын тегін VPN – <https://psiphon.ca/en/> .





## ЖУРНАЛИСТ-ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ЦИФРЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ

Журналистер үшін тәуекелдің бір бөлігі цифрлық қауіпсіздік қатерлерінен немесе журналисті ұрланудан қорғаудан, жиналған дәлелдемелерді жоюдан немесе тергеу мен оның авторының беделін түсіруден туындайды.

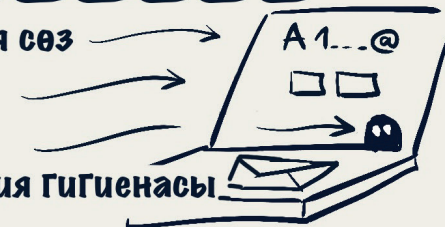
Цифрлық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі негізгі мәселелер:



телефонды қорғау,  
компьютерді қорғау,  
тіркелгілер мен деректерді қорғау,  
дауыстық және желілік коммуникацияны қорғау.

## КОМПЬЮТЕР

Сенімді құпия сөз  
Шифрлау  
Антивирус  
Коммуникация Гигиенасы



## ЕСЕП

Сенімді құпия сөз  
Екі факторлы аутентификация  
Құпия сөз менеджері



## ТЕЛЕФОН

Сенімді құпия сөз  
Шифрлау  
Дабыл түймесі  
Геолокацияны қадағалау  
VPN  
Сенімді месенджерлер



ДАУЫСТЫҚ ЖӘНЕ ЖЕЛІЛІК  
БАЙЛАНЫСТЫ ҚОРҒАУ БЕЛГІЛІ БІР  
ЕРЕЖЕЛЕРДІ **САҚТАУ** АРҚЫЛЫ  
ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛЕДІ:

- Телефонмен сөйлесуге **БОЛМАЙДЫ**
- **Skype** және **Viber** арқылы сөйлесуге болмайды
- **Signal messenger** арқылы шифрланған байланысты пайдалану
- Пошта және қайта жіберілген файлдарды шифрлау - **PGP**
- Браузер трафигін шифрлау және жасыру – **VPN**

# 7

## ЖУРНАЛИСТ-ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ЭТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КӘСІБИ СТАНДАРТТАР

Журналистердің этикалық мәселелері, әдетте, ақпаратты жинау және өңдеу әдістерімен, сондай-ақ журналистің жариялауымен және алға қойған мақсаттарымен, оған белгілі фактілерді жария етумен байланысты.

### ЖУРНАЛИСТ ЖҰМЫСЫНЫҢ КӘСІБИ ШЕҢБЕРІ КЕЛЕСІ ФАКТОРЛАРМЕН АНЫҚТАЛАДЫ:

- ➔ Ақпаратты еркін жинау, сақтау, өңдеу және тарату құқығына кепілдік беретін елдің заңнамасы (Конституция, БАҚ туралы заң);
- ➔ Кәсіби қоғамдастық қабылдаған жалпы этикалық стандарттар (Кәсіби этика кодексі, журналистердің жарғылары);
- ➔ Нақты БАҚ иелері, редакторлардың өздері белгілеген этикалық нормалар мен ережелер;
- ➔ Журналистің құндылық және моральдық нұсқаулары.

Тергеу журналистерінің этикалық нормаларының айырмашылығы неде? Михаэль Берлин, журналистік зерттеу жөніндегі нұсқаулықтың авторы: «Журналист тергеуші заң аясында жұмыс істеуі және этикалық болуы керек, әйтпесе оның қылмысын тергеп жатқан адамдардан еш айырмашылығы болмайды» дейді.

Бірде американдық зерттеуші журналист Брюс Шапиро былай деген: «Журналистикалық этика туралы бәріміз білеміз, біз балабақшада үйрендік, бұл қарапайым қағидалар: өтірік айтпа керек; алдамау; ұрлық жасамау керек; бұзақы болмау керек». Бұл принциптер журналистік этиканың негізінде де жатыр.

### СОНЫМЕН, ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ЭТИКАСЫНДА ҚАНДАЙ АЙЫРМАШЫЛЫҚ БАР? ЗЕРТТЕУШІНІҢ ЖҰМЫСЫНДА ОНЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ЖӘНЕ ЭТИКАЛЫҚ ҚИЫНДЫҚТАР ТУҒЫЗАТЫН БІРНЕШЕ ФАКТОР БАР:

- ➔ Түсінбеу қаупі, гипотеза жалған болып шығуы мүмкін және журналист гипотеза астына фактілерді тартуға тырысып, өзін-өзі алдау жолына түседі.
- ➔ Зерттеу кейіпкерлерінің күші мен ықпалы оларды қысыммен жұмыс істеуге мәжбүр етеді және зерттеушінің қауіпсіздігіне қауіп төндіреді.
- ➔ Дереккөздердің өте осалдығы оларды қорғауды талап етеді.
- ➔ Жеке мүдде мен дереккөздердің журналисті пайдаланғысы келетіндігі оны теріс жолға түсіруі мүмкін.
- ➔ Зерттеу - бұл жағымсыз контексті және адамдардың «естігісі келмейтін» оқиғалары және жарияланғаннан кейін бір тараптың көңіл толмауы.
- ➔ Қоғамдық мүдделер мен жеке өмірге қол сұғылмаушылықтың қайшылығы, қоғамдық маңызы бар ақпаратты алу мақсатындағы заңды бұзу.

### КҮНДЕЛІКТІ ЖУРНАЛИСТИКАНЫҢ ЭТИКАЛЫҚ СТАНДАРТТАРЫН БҰЗУ НЕМЕСЕ ЭТИКАЛЫҚ ТӘУЕКЕЛГЕ БАРУ АРҚЫЛЫ ҒАНА ЖҮРГІЗІЛЕТІН ТЕРГЕУЛЕР БАР, МЫСАЛЫ:

- ➔ Ақпараттың тарап кетпеуімен жұмыс істеу және оларды тергеуде пайдалану;
- ➔ Қоғамдық маңызды ақпаратты алу мақсатында тыйым салынған аумаққа басып кіру және жеке өмірге қол сұғылмаушылықты бұзу;
- ➔ Өтірік немесе дереккөздерді немесе кейіпкерлерді бұрмалау;
- ➔ Анонимді және құпия көздерді пайдалану және оларды қорғау;
- ➔ Жасырын жұмыс.

Бұл жағдайда журналист кәсіби емес, әдепсіз деп айыпталмас үшін қандай шешім қабылдауы керек?

**Журналистің тергеумен жұмыс істеудегі «компасы» негізгі кәсіби ұстанымы болуы керек сияқты, оған сәйкес журналист:**

- ➔ зиянды азайтуға ұмтылу;
- ➔ тақырыпқа өз гипотезасын теріске шығаруға болмайды деген сеніммен келмеу;
- ➔ жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын бұзбау;
- ➔ жанжалдың барлық тараптарымен сөйлесу үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету;
- ➔ ашық жұмыс істеу;
- ➔ алдамау және арандату;
- ➔ ақпараттың ағып кетуімен күресу кезінде мақсаттар мен салдарды бағалау;
- ➔ кез келген жағдайда журналистік құпияны сақтау.

Осы принциптерді толығырақ қарастырайық. Журналист ақпаратты жинау мен жариялаудың зиянды болуы мүмкін екенін білуі керек екенін есте ұстаған жөн. Қайғылы оқиғадан немесе қайғыдан тікелей зардап шеккендердің сұхбаттары мен фотосуреттерін жинау немесе жариялау кезінде әсіресе сезімтал болу, сондықтан зардап шеккендерге **зиянын азайту принципі** өте маңызды.

**Зерттеудегі гипотеза** өзгермейтін нәрсе емес. Егер журналист құжаттарды іздестіру сатысында өз гипотезасындағы барлық ықтимал күмәнді таба алатын болса, мұны кез келген жағдайда жасау керек. Болашақта ақпаратты жинау және жиналған материалды жүйелеу барысында гипотезаны өзгерту мүмкін, бірақ көбінесе бұл тұтастай материалдан бас тартуды білдіреді. Мәселен, мәселенің жоқ екені белгілі болғанда, журналист жұмысының алдыңғы кезеңінде жағымсыз кейіпкердің күдігін алып тастайтын фактілердің түбіне жете білді. Мұндай жағдайлардың қаупін азайту үшін, бірақ жоймау үшін, кем дегенде теориялық тұрғыдан теріс кейіпкерде кінәні немесе оның жоқтығын көрсететін ақпаратты және барлық ықтимал дәлелдерді алдын ала іздеу керек. Осыған қарамастан, жұмыстың кейінгі кезеңінде ұсынылған диссертация сынға төтеп бермейтіні анықталса, жұмысты жалғастырудан бас тартыңыз. Журналист жұмысының тиянақтылығына күмән тудыратын қарама-қайшы көптеген материалдар автордың өз диссертациясына қатты берілгендіктен, қатесін қалай мойындау керектігін білмегендіктен ғана жарияланды.

Тергеу кейіпкерлерінің **жеке өміріне араласуға** келетін болсақ, әдетте, бұл қоғам қайраткерлері және журналист өзін қалай ұстайтынын шешу үшін адамдар мен олардың қызметінің жариялылық матрицасын пайдалану мағынасы бар.

ЗЕРТТЕУ КЕЙІПКЕРІ	ЖАРИЯ ӨМІР	ЖЕКЕ ӨМІР
КӨПШІЛІК АДАМДАР	АҚПАРАТ ТОЛЫҚТАЙ АШЫҚ	ЖЕКЕ ӨМІРІНДЕ КӨПШІЛІК АДАМДАР ҚҰПИЯЛЫЛЫҚТЫ ҚОРҒАУҒА ШЕКТЕУЛІ ТАЛАПТАР ҚОЯ АЛАДЫ.
ЖЕКЕ АДАМДАР	ЖАРИЯ ӨМІР СҮРЕ ОТЫРЫП, АДАМДАР ШЕКТЕУЛІ ҚҰПИЯЛЫЛЫҚТЫ ҚОРҒАУДЫ ТАЛАП ЕТЕ АЛАДЫ	ЖАРИЯЛАНЫМ ТЕК КЕЛІСІМ БОЙЫНША НЕМЕСЕ ҚОҒАМ ҮШІН МАҢЫЗДЫ БОЛСА

Адамдар мемлекеттік және жеке тұлғалар болып екіге бөлінеді және олар қоғамдық және жеке өмір сүреді. Жеке адамдардың жеке өміріне қатысты мәселелерде бұл ақпарат қоғамдық маңызы бар кезде ғана хабарлау этикалық болады, басқаша айтқанда, қоғамның оны білу құқығы жеке адамның құпия сақтау құқығынан басым болады. Сонымен қатар, қоғам қайраткерлерінің жеке өмірін қорғауға құқықтары аз екенін есте ұстаған жөн, өйткені жариялылық саясатқа баратын адамның саналы шешімі болып табылады. Сол сияқты, жеке адамдардың қоғамдық өмірі, әсіресе, қоғамдық мүддеге келгенде, қоғам үшін ашық. Биліктегі жемқорлық жүйесін әшкерелеген Янукович Леакс жобасында жұмыс істеген журналистер мұны Украинаның бұрынғы президентінің жеке үйінде жасады<sup>4</sup>.

**Барлық тараптардың тең өкілдігі**, ең алдымен, сұхбатқа байыпты және тиянақты көзқарасты білдіреді. Жағымсыз кейіпкерді баспасөздің жауы етіп көрсететіні бар. Ол түсініктеме беруден бас тартқанда, мәтін дайын, мәселе жойылғанда, ең оңай нәрсе болар еді. Әрине, теріс кейіпкер жауап беру құқығын пайдаланудан бас тартуға құқылы, бірақ бұл ойластырылған бас тарту болуы керек - адамға ойлануға және шешім қабылдауға уақыт беру керек, ал кейіпкер кім және не сұрап жатқанын білуі керек. Сонымен қатар, кейіпкерді адастыруға болмайды, мысалы, журналист алғысы келетін ақпаратқа қатысты нақты ұстанымның болмауы.

<sup>4</sup> <https://www.occrp.org/en/yanukovychleaks-national-project/>



Күрделі этикалық таңдаудың мысалы ретінде Польшада жүргізілген пациенттердің құқықтарын зерттеуді айтуға болады. Бұл пациенттерді гипноз күйіне келтіріп зорлаған Познаньдағы сексология профессорының жыныстық қудалауын зерттеу жұмыстары болатын. Журналистер пациенттердің бірі қабылдауға әкелген жасырын камераның бейнежазбалары арқылы бұл дәрігердің заңсыз әрекеті туралы дәлелдер жинады. Содан кейін профессордың жауап беру құқығын пайдалану уақыты келді.

Поляк тергеушісі Томаш Патора этикалық таңдауға тап болған жағдаймен бөліседі: «Журналистикалық тұрғыдан алғанда, жағымсыз кейіпкермен жұмыс істеу әдеттегі сұхбат жүргізумен шектелуі мүмкін. Оған профессордың сот алдында (сарапшы ретінде) немесе жай оқытушының (ол баяндама жасайтын жерде) сөйлеген сөздерінің үзінділерін қосуға болады. Сондықтан мен қолданған қадам - сұхбатты шартты түрде екі бөлікке бөлу (біріншісінде, профессор өз кәсібіндегі адал емес манипуляторлар туралы ескерткен көрнекті сарапшы ретінде әрекет етеді; ал екіншісінде профессор (шын мәнінде, бұл намыссыз ғалым) - журналист тұрғысынан, қажет емес еді. Әрине, бұл жағымсыз кейіпкердің екіжүзділігін таныта отырып, материалды айтарлықтай байытты деп айтуға болады, оның ынтымақтастығы болмаса шындыққа жанаспайтын еді. Жағдай заң тұрғысынан қарапайым болғанымен, мен өзіме сұрақ қойдым: теріс кейіпкерден оның осылайша «орын қазатынын» білмей, атуға бір күн беруін талап етуге құқығым бар ма?

Томаш өз қорғауында екі дәлел келтіреді: «Біріншіден, жағымсыз кейіпкер алдымен өзінің сараптамалық ұстанымын «құрып», бірнеше минуттан кейін қудалауға ұшыраған науқастар туралы қойылған сұрақтарға еш қиындықсыз өтірік айтатын сұхбат жалғыз болды. Көрерменге оның кеңсесінде жасырын камера жұмысын пайдалану қажеттілігі туралы түсінік беру тәсілі.

Қарапайым тілмен айтқанда: көрермен өзіне сұрақ қоюы мүмкін: жазба болмаса, ол кімге сенер еді - талғампаз және білімді профессор немесе түрі жасырылған үш әйел. Екіншіден, мен қауіп-қатер туралы бейхабар профессормен кездесу ұйымдастырғанда, мен оған ешқашан өтірік айтқан емеспін. Әрине, мен оған өзімнің жұмысым туралы ақпарат туралы толық шындықты айтпадым. Мен онымен бұл шындыққа қарсы келмейтін өте жалпы тіркестермен сөйлестім: гипнотерапияны қолданудың қолайлылығы және гипнотерапевт этикасы туралы мен қарапайым азаматтардың осы тақырыптағы хабардарлығының төмен деңгейінің маңыздылығын атап өттім. Сондай-ақ, мен оған репортажда жағымды тонмен сипатталатынын ешқашан айтқан емеспін (осындай әсер болғанымен). Ол атақ-даңққа ұмтылу, теледидар арқылы жариялау ниеті арқылы ынтымақтасуға келісті.

**Ашық жұмыс істеу** ережесі дұрыс, бірақ журналистік зерттеуде ерекшеліктер көп. Олар журналистің шынайы мақсатын ашпай, тергеу аясында жұмыс істейтін жағдайларға қатысты, т.б. жасырын түрде ақпарат жинайды немесе журналистік эксперимент жасайды. Ерекшеліктер журналист дереккөзге бар шындықты айтпайтын, барлық карталарды бірден үстелге қоймаған, тек өз тергеуінің нәтижелерімен бөлісетін жағдайларға да қатысты. Журналист дереккөзден барынша көп ақпарат алуға мүмкіндік беретін сұхбат стратегиясын таңдауға құқығы бар кездер болады. Әңгіменің басында журналист қандай ақпаратқа ие екенін біле отырып, кейіпкер бұл жағдайдағы рөлі туралы басқаша ойлайды. Шығарманың аяғына дейін, жариялану кезінде барлық қатысушылардың, соның ішінде әңгіме кейіпкерлерінің әрқайсысына қатысты журналистің зерттеуінің нәтижелерімен танысу мүмкіндігі болуы маңызды.

**Журналистік арандатушылық немесе өтірік** зерттеуші журналистің тәжірибесінде әлдеқайда үлкен күмән тудыруы мүмкін. Польшалық зерттеуші журналист Томаш Патора арандатушылықты аквариуммен салыстырады - журналист шындықтың бір үзіндісін көреді, ал оның қатысушылары аквариумдағы балықтар сияқты олардың бақыланып жатқанын түсінбейді. Бір ғажабы, бұл табиғи емес тәсілдің көмегімен журналист кейіпкерлеріміздің табиғи мінез-құлқын байқауға мүмкіндік алады. Екінші жағынан, журналист өз кейіпкерлерін алдайтыны сөзсіз. Бұл арандатушылық әрекеттің бір бөлігі ретінде өзін басқа біреу, мысалы, бірдеңе сатып алғысы келетін клиент немесе шенеунік пара талап ететін журналист рөліне де қатысты.

Тергеушінің жұмысы көбінесе заңмен рұқсат етілген бірқатар әрекеттерге ие құқық қорғау органдарының жедел қызметкерлерінің жұмысына ұқсайды: сынақ сатып алу, сынақты жеткізу, жасырын бақылау және т.б. Естеріңізге сала кетейік, күш құрылымдары, тіпті олардың жедел арандатуға құқығы болса да, белгілі бір шектеулер бар. Мысалы, олар мұндай схеманы ешқашан ойламайтын азаматтарды арандату арқылы қылмыстық жағдайды тудыруы мүмкін емес. Әсіресе, олар мұны бұрын жасағаны туралы ақпарат болмаса.

Әрине, журналистік арандатушылықты кейіпкердің жазуға жоспарланған заңсыз әрекеті бұрын болған деген сенім болған кезде ғана қолдануға болады. Сондай-ақ, бұл әдіс дәлелдемелерді жинау үшін сөзсіз құжаттаманың жалғыз мүмкін тәсілі болуы керек. Журналистік арандатушылық туралы ой-пікірлерді қорытындылай келе, оларды бір сөйлеммен сипаттауға болады: журналист алдамауы керек, бірақ ол оны пайдалану қажеттілігіне кішкене күмән тудырмайтын ерекше жағдайларда ғана жасай алады. Мысалы, Швецияның қоғамдық телеарнасының «Упдраг Гранскнинг» зерттеу бағдарламасының журналистері Исландия премьер-министріне шенеунік сұхбат беруден бас тартпауы үшін қандай



ақпараты бар екенін айтпады. Бұл сұхбат премьер-министрдің отставкаға кетуіне ұласты<sup>5</sup>.

Журналистік зерттеу кезінде **ақпараттың тарап (утечка) кетпеуі маңызды**, ол үшін бірнеше факторларды ескеру керек. Егер журналист біреудің қолынан видео алса, оның оған не үшін берілгенін, жарыққа шығарса оның салдары қандай болатынын түсіну керек. Өте сақ болу керек, өйткені бұл «дренаждың» артында нақты мақсаттары бар адам немесе адамдар тобы тұрғаны анық. Мұндай материалдар тәуелсіз көздер арқылы тексерілуі керек. Көбінесе тілшілерге «ашып кеткен» материалдарда басқа жолмен алуға болмайтын әлеуметтік маңызды ақпарат болады. Осылайша, Sud-Deutsche Zeitung тілшілері оффшорлық юрисдикциялардағы<sup>6</sup> қаржылық және салықтық ақпараттарды пайдаланды, бұл бүкіл әлем бойынша жүздеген тергеулерге себеп болды.

**Журналистік құпияны сақтау және ақпарат көздерін қорғау** мәселесінің жалпы журналистік стандарттардан айырмашылығы аз, бірақ тергеушілер бұл мәселемен жиі кездеседі. Дереккөздерді жария ету немесе құпияны сақтамау тергеудің сәтсіз аяқталуына және дереккөздер үшін де, журналистің өзі үшін де жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Журналистика зерттеуінің тарихында дереккөздерін жариялаудан бас тартқан журналистер қылмыстық жазаға тартылып, түрмеге жабылған жағдайлар бар. Кейде дереккөздер Уотергейт тергеуінің авторлары, Washington Post журналистері Боб Вудворд пен Карл Бернштейн сияқты ондаған жылдар бойы құпия сақталады<sup>7</sup>.

Ереже өте қарапайым: егер ақпарат беруші жасырын қалғысы келсе және журналист бұған келіскен болса, журналист оны беруге міндетті. Сонымен қатар, бұл міндеттемені тек ресми түрде қабылдауға болмайтынын атап өткен жөн. Анонимділік тек инициалдарды шығарумен немесе атауды өзгертумен шектелмейді. Демек, журналистің қайнар көзі кім екенін ешкім, әсіресе басылым кейіпкерлері біле алмайды.

Дегенмен, журналист дереккөздің анонимділігін сақтау журналист үшін өте қиын немесе жай ғана шындыққа жанаспайтын жағдайға тап болуы мүмкін - бұл, мысалы, оқиғаның куәгері болған үш адам болған жағдайда: оның екеуі жағымсыз кейіпкер, ал үшіншісі - дереккөз. Мұндай жағдайларда хабар берушіге мән-жайды түсіндіріп, аты-жөні белгісіз адамға сілтеме жасаудың орнына құжаттарды тауып, жариялау сияқты оған қолайлы балама шешімдерді табу – журналистің кәсіби міндеті. Төтенше жағдайларда бұл осы көзден алынған ақпаратты жариялаудан бас тарту туралы шешім болуы мүмкін.

<sup>5</sup> <https://youtu.be/Zx7c8huezqY>

<sup>6</sup> <https://offshoreleaks.icij.org>

<sup>7</sup> <https://www.vanityfair.com/news/politics/2005/07/deepthroat200507>

Журналистік этикаға қатысты тағы бір ереже: **ақпарат көздеріне ақы төлеуге болады ма?** Жауап қарапайым болып көрінеді: әдетте жоқ. Мұны қарапайым прагматикалық дәлелмен ақтауға болады: журналист марапаттаған ақпарат беруші шектеулі ақпарат беру қаупі бар. Бұл жағдайда журналист құпия ақпаратты заңсыз жинады және оны иеленген адамға пара берді деп айыпталуы мүмкін. Екінші жағынан, журналистің пайда көзі екенін түсінген ақпарат беруші көбірек ақша алу үшін жаңа жалған ақпарат ойлап табуы мүмкін.

#### **ЖАЛПЫ АЛҒАНДА, ТЕРГЕУШІНІҢ ЭТИКАСЫ МЫНА ПРИНЦИПТЕРДІ ҚАТАҢ САҚТАУДАН ТҰРАДЫ:**

- ➔ нақты дәлдік;
- ➔ әділеттілік;
- ➔ дәлелдемелік база;
- ➔ ашықтық пен есеп берушілік;
- ➔ бас тарту құқығы;
- ➔ егер бар болса, мүдделер қақтығысын тану;
- ➔ қол жеткізілген келісімдерді сақтау

**Бірыңғай дұрыс рецепттер жоқ, шешім өзіңіздің моральдық принциптеріңізге және әріптестердің тәжірибесіне негізделген өз бетіңізше қабылдануы керек.**

## ЖУРНАЛИСТ-ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ЭТИКА ЖӘНЕ КӘСІБИ СТАНДАРТТАР

Этикалық проблемаларды тудыратын факторлар:

Түсінбеу қаупі, гипотеза жалған болып шығуы мүмкін және журналист гипотеза астына фактілерді тартуға тырысып, өзін-өзі алдау жолына түседі.



Зерттеу кейіпкерлерінің күші мен мықтылығы оларды қысыммен жұмыс істеуге мәжбүр етеді және зерттеушінің қауіпсіздігіне қауіп төндіреді.

Ақпарат көздерінің өте осалдығы және оларды қорғауды қамтамасыз ету қажеттілігі. Жеке мүдде мен дереккөздердің журналисті пайдаланғысы келетіндігі оны теріс жолға түсіруі мүмкін.



**Зерттеу** – бұл жағымсыз контекстегі және адамдардың «естігісі келмейтін» оқиғалары, жарияланғаннан кейін міндетті түрде біреулердің көңілі толмай қалады. Қоғамдық мүдделер мен жеке өмірге қол сұғылмаушылықтың қайшылығы, қоғамдық маңызы бар ақпаратты алу мақсатындағы заңды бұзу.

Журналист міндетті:

- зиянды азайтуға ұмтылу;
- тақырыпқа өз гипотезасын теріске шығаруға болмайды деген сеніммен қарауға болмайды;
- жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын бұзбау;
- жанжалдың барлық тараптарымен сөйлесу үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету;
- ашық жұмыс істеу;
- алдамау және арандату;
- тарап кеткен ақпаратпен жұмыс істегенде мақсаттар мен салдарды бағалау;
- кез келген жағдайда журналистік құпияны сақтау.



ЗЕРТТЕУШІНІҢ ЭТИКАСЫ МЫНА ПРИНЦИПТЕРДІ ҚАТАҢ  
САҚТАУДАН ТҰРАДЫ:

- нақты дәлдік;
- әділеттілік;
- дәлелдемелік база;
- ашықтық пен есеп берушілік;
- бас тарту құқығы;
- егер бар болса, мүдделер қақтығысын тану;
- қол жеткізілген келісімдерді сақтау.



**Бірыңғай дұрыс рецепт жоқ, өзіңіздің моральдық принциптеріңізге және әріптестердің тәжірибесіне сүйене отырып, шешім қабылдаған жөн.**



## ЗЕРТТЕУДЕ АҚПАРАТ ЖИНАУ ӘДІСТЕРІ

Журналистің ақпарат жинауының бүкіл процесі алынған ақпаратты тексерумен немесе дәлелдемелерді жинаумен және жарияланған материалда журналист айтқан мәлімдемелерді растаумен байланысты.

Зерттеу барысында ақпаратты алудың және тексерудің бірнеше жолы бар.

### ЖЕКЕ ҚАДАҒАЛАУЛАР:

- ашық және жасырын қадағалау;
- оқшауланған және қосулы қадағалау;
- эксперимент.

Жиналған ақпаратты сенімділігі жағынан бақылау бірінші орында. Бұл жағдайда журналист куәгер және ақпарат көзі. Әрине, егер оны басқа ойларға пайдаланып, өзіне қазылған орға түсіп кетпесе.

### ҚҰЖАТТАРҒА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ САРАПТАУ:

- Ашық дереккөздерден іздеу (желі, кітапханалар, мұрағаттар);
- мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарына ақпараттық сұраным жолдау;
- адамдардан алу (қатысушылар, зардап шеккендер).

Құжаттарды талдау мәліметтер легімен жұмыс істеу дағдысы мен деректі ақпарат категориясында «еркін жүзу» қабілетін қажет етеді. Ресми дереккөздерге сілтемелер зерттеуде келтірілген фактілерді сенімді түрде растауға қажет. Журналист зерттеу жүргізгенде, көп жағдайда ашық және жария құжаттарды іздеуден, талдаудан бастайды.

### АДАМДАРМЕН ИНТЕРВЬЮ, ОЛАРДЫҢ АРАСЫНДА КЕЛЕСІ АДАМДАР БОЛУЫ МҮМКІН:

- ресми тұлғалар;
- бейресми дереккөздер;
- ресми және бейресми сарапшылар.

Интервью өнері – жай ғылым емес, зерттеушілер әртүрлі адамдармен қарым-қатынас орнату қабілетіне ие болу керек. Барлық кейіпкерлерді кешкі асқа шақырғымыз келмейтін болар, алайда ұнасын-ұнамасын, олардан ақпарат алуымыз керек.

### Зерттеу, тексеру, сараптама.

Зерттеудің маңызды элементі көп жағдайда сараптамалар немесе зертханалық зерттеулердің барлық түрлерін жүргізуі болады, оның нәтижелері зерттеудің басында тұжырымдалған гипотезаның дәлелі болып табылады.

# 8.1

## ҚҰЖАТТАРДЫ ІЗДЕУ ЖӘНЕ САРАПТАУ



Құжат – сақтау және/немесе жалпы пайдалану мақсатында уақыт пен кеңістікте беруге арналған мәтін, дыбыс жазбасы немесе сурет түрінде жазылған ақпараты бар материалдық объект.

Құжаттар журналист үшін маңызды ақпарат көзі болып табылады және көптеген артықшылықтарға ие, ал құжаттарға қол жеткізу көптеген қателіктер мен өзіміздің де, біздің ақпарат көздерінің де субъективтілігін болдырмауға мүмкіндік береді. Бақылау жүргізетін репортер қажетті бөлшектерге назар аудармауы мүмкін, бір нәрсе туралы сөйлесетін адамдар ақпаратты бұрмалауы, маңызды детальді ұмытуы немесе жіберіп алуы мүмкін, ал құжаттар, соның ішінде аудио, фото және бейнелер ақпаратты сақталған түрде көрсетеді.

### ҚҰЖАТТАРДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ АЙТА ОТЫРЫП, АДАМДАРДАН АЙЫРМАШЫЛЫҒЫН ДА ТІЛГЕ ТИЕК ЕТКЕН ЖӨН, МӘСЕЛЕН, ҚҰЖАТТАР:

- ешқашан өз сөзінен бас тартпайды;
- ешқашан сізге қарсы ар-намыс, қадір-қасиетті қорғау бойынша талап арыз бермейді;
- адамдарға қарағанда қорғауды аса қажет етптеуі мүмкін, алайда, дұрыс пайдаланбаған жағдайда құжаттар олардың қайдан шыққанын білдіріп қоюы мүмкін.

### ҚҰЖАТТАРДЫҢ КЕЙБІР КЕМШІН ТҰСТАРЫ БАР:

- таратылуы журналист үшін жағымсыз салдарға әкелетін қолжетімділігі шектеулі ақпарат болуы мүмкін;
- құжатты қолдан жасауға болады, демек, құжатпен расталған ақпарат тексеруді қажет етеді;
- құжаттар журналистің қосымша сұрақтарына жауап бере алмайды.

Өртүрлі дереккөздерден алынған құжаттар бір-бірімен «қақтығысуы» мүмкін екенін, адамдардың айтқанына қайшы келетінін және адамдардан кем өтірік айта алмайтынын есте ұстаған жөн.

### ҚОЛЖЕТІМДІЛІК РЕЖИМІ БОЙЫНША ҚҰЖАТТАРДЫ КЕЛЕСІ ТҮРЛЕРГЕ БӨЛУГЕ БОЛАДЫ:

- ашық (жария) ақпарат;
- қызметтік ақпарат;
- коммерциялық құпия;
- кәсіби, қызметтік құпия;
- мемлекеттік құпия;
- дербес мәліметтер, жеке өмір туралы мәліметтер.

Тиісінше, осы ақпаратқа қол жеткізу және оны пайдалану мен тарату тәртібі ұлттық және халықаралық заңнамамен анықталады.

Барлық дереккөздерді **ресми** және **бейресми** деп бөлуге болады. Ресми құжаттар белгілі бір белгілерімен ерекшеленеді, оларда бастапқы деректер (ұйымның атауы, мекенжайы, логотипі, банктік реквизиттері), адресат туралы мәліметтер, авторлық, шығыс және/немесе кіріс нөмірі, қолдары, мөрлері және т.б. болады. Ашық ресми құжаттарды автордың немесе осы ақпарат иесінің келісімінсіз жариялауға болатындығын есте ұстаған жөн. Ресми құжатқа сілтеме жасау оның шығу көзін ашуды талап етпейді, бұл құжаттар айналымда болады, «із қалдырады» және оңай көшіріледі.

Бейресми құжаттар әдетте адамдардың жеке өміріне қатысты болады. Олардың ішінде журналистер көбінесе хат алмасумен, соның ішінде электронды пошта мен жедел хабар алмасумен кезігеді; сонымен



бірге, күнделіктер; түбіртектер; жеке мұрағаттың фото және бейне материалдары бар. Шығу көзіне қарамастан, адамдардың жеке өмірі туралы бейресми құжаттарды жариялау тек олардың келісімімен ғана мүмкін болады, тек бұл ақпаратты білу құқығы меншік иесінің оны құпия сақтау құқығынан басым болатын жағдайларда рұқсаты қажет болмайды.

Журналист зерттеген оқиға орнында орналасқан бақылау камераларының жазбалары журналистер үшін құнды дереккөз болып саналады. Мәселен, журналист Павел Шереметтің өлтірілген жеріндегі бақылау камераларынан ондаған терабайт бейнені зерттей отырып, «Слидство. инфо» агенттігіндегі әріптестер ресми тергеуге беймәлім бірнеше адамды анықтай алды.

Зерттеу жүргізу барысында кез келген құжат қолында болған журналист оны бірнеше критерийлер бойынша бағалайды: сенімділік, шынайылық, құндылық, пайдалану мүмкіндігі.

**Сенімділік** – құжаттың қайнар көзі мен шығу тегіне сенімділік, егер құжаттағы деректер сенімсіз болса, құқықтық тәуекелдердің болмауы. Сенімді құжаттарға, мысалы, ақпарат сұрауларына жауаптар, егер журналист оларды дереккөзге сілтеме жасай отырып сөзбе-сөз көшіруді көздейтін болса, баспа басылымдарындағы жарияланымдар, лауазымды тұлғалардың ресми мәлімдемелері, мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының нормативтік құқықтық актілері жатады.

**Шынайылық** – релевантты және жалған мәліметтердің мазмұны. Құжаттағы ақпарат, әсіресе бұл құжат ресми емес немесе күмәнді көздерден алынған болса, қосымша тексеруді қажет етеді. Егер ол жалған құжат болса немесе оған оның мәнін немесе мазмұнын бұрмалайтын өзгерістер енгізілген болса, біз оны сенімді деп санамаймыз.

Құжаттың **құндылығы** – зерттеу жүргізудегі гипотезаны растаудағы маңыздылығы.

Жарияланымда құжатты пайдалану мүмкіндігі, және ондағы ақпараттың қауіпсіздігіне байланысты құжатты басылымда пайдалану мүмкіндігі. Құжатта қолжетімділігі шектелген ақпарат немесе жеке өмірге қатысты ақпарат болуы мүмкін, тиісінше, оны басылымда пайдалану журналист пен редакция үшін қосымша құқықтық тәуекелдер туғызуы мүмкін.

Құжаттармен жұмыс істеу және оларды бағалау процесінде сенімділік пен нанымдылық, маңыздылығы мен пайдалану мүмкіндігінің қайшылықтары туындауы мүмкін. Сенімділік пен негізділік бір-біріне қайшы келуі мүмкін. Құжат сенімді (ресми) көзден алынуы мүмкін, бірақ анық емес, толық емес немесе бұрмаланған мәліметтерді қамтиды. Керісінше, құжаттағы ақпарат сенімді болуы мүмкін, бірақ сенімсіз де-

реккөзден алынған, мысалы, анонимді түрде алынған немесе бейресми құжатта қамтылған.

Қабылдау көзінің, құжаттың шығу тегінің және ондағы ақпараттың қауіпсіздігіне байланысты құжатты басылымда пайдалану мүмкіндігі. Құжатта қолжетімділігі шектелген ақпарат немесе жеке өмірге қатысты ақпарат болуы мүмкін, тиісінше, оны басылымда пайдалану журналист пен редакция үшін қосымша құқықтық тәуекелдер туғызуы мүмкін.

Құжаттармен жұмыс істеу және оларды бағалау процесінде сенімділік пен сенімділік, маңыздылығы мен пайдалану мүмкіндігінің қайшылықтары туындауы мүмкін. Сенімділік пен негізділік бір-біріне қайшы келуі мүмкін. Құжат сенімді (ресми) көзден алынуы мүмкін, бірақ анық емес, толық емес немесе бұрмаланған мәліметтерді қамтиды. Керісінше, құжаттағы ақпарат сенімді болуы мүмкін, бірақ сенімсіз дереккөзден алынған, мысалы, анонимді түрде алынған немесе бейресми құжатта қамтылған.

Құжаттармен жұмыс істеу қырағылық пен шеберлікті талап етеді. Тергеу барысында кез келген қағаз түріндегі құжат немесе оның электрондық көшірмесі талданып, келесі сұрақтарға жауап беруі керек:

- ➔ Бұл құжатты қай жерде және кім жасаған/қол қойған?
- ➔ Ол кімге арналған?
- ➔ Қашан жарияланды?
- ➔ Бұл құжат ашық па?
- ➔ Бұл құжаттың соңғы нұсқасы ма, әлде төмендегілер өзгертілді ме?
- ➔ Бұл құжат қолданыстағы және ескірген немесе жойылмаған ба?
- ➔ Құжаттың түпнұсқасы қайда сақталады?
- ➔ Құжат көшірмелері тағы қай жерде сақталады?
- ➔ Бұл құжаттың сақтау мерзімі қандай?
- ➔ Сотта уақытты жоғалтпау үшін құжаттың расталған көшірмесін ала аламын ба?
- ➔ Бұл құжат шынайы ма, жалған немесе жалған емес пе?
- ➔ Ол берілген файлда тағы қандай құжаттар бар?
- ➔ Осы құжатқа қатысты құжаттар бар ма?
- ➔ Құжатқа тағы кім қол жеткізді, осы құжатқа қол жеткізген немесе пайдаланған адамдардың тізілімі бар ма?

- Құжатта айтылғанның рас екеніне қалай сенімді бола аласыз?
- Құжатта қандай ақпарат бар?
- Бұл құжаттағы ақпарат қайдан алынды?
- Дәл осы уақытта бұл құжаттың пайда болу қажеттілігі қандай болды?
- Бұл құжатты кім жазып, қол қоюға дайындады?

### ҚҰЖАТТЫҢ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ МЕН ТІЛІН ТҮСІНЕСІЗ БЕ?

- Құжатты, стильді, қаріпті, қағазды, құжат тілін жасау уақытына және ұқсас құжаттардың түріне сәйкес келетін жасау тәсілі бар ма?
- Тізілімдегі нөмір құжаттардың үздіксіз немесе бет нөмірленуіне сәйкес келе ме?
- Бұл құжат сізге қалай келді?

Бұл сұрақтарға жауаптар құжаттың болашақта басылымда қолданылуын анықтауға көмектеседі. Тергеу барысында жиналған құжаттардың барлығы жарияланбайды. Егер журналист құжатқа сілтеме жасауды шешсе, оны сканерленген көшірме, электронды құжат (мәтін, кестелер, диаграммалар және графиктер), веб-сайттың скриншоты, құжаттың фотосуреті түрінде толық жариялау қажет болуы мүмкін. Ұялы телефонмен немесе камерамен түсірілген құжат, құжаттың бейнежазбасы да іске асуы мүмкін. Әрине, бұл жерде онлайн ресурстар дәстүрлі медиамен салыстырғанда әлдеқайда көп мүмкіндіктер ашады.

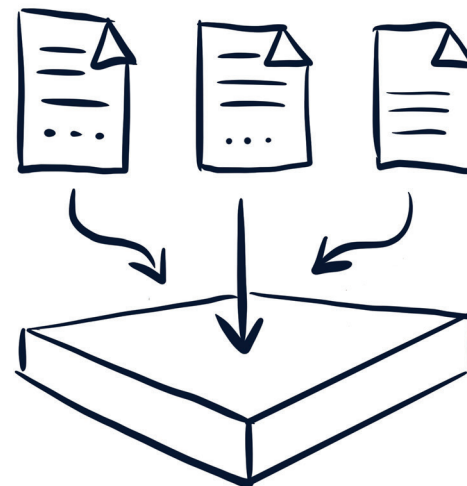
### ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫНДА ҚҰЖАТТАРДЫ ЖАРИЯЛАУ МЫНАЛАР ҮШІН ҚАЖЕТ БОЛУЫ МҮМКІН:

- құжаттың бар екендігін дәлелдеу;
- журналистің қолында құжаттың көшірмесі бар екендігінің дәлелі;
- құжаттағы өзгерістерді растау (жалған жасау, бұрмалау);
- құжаттың сыртқы түрін көрсету;
- құжаттың мазмұнын көрсету (орфография мен пунктуация, сөздік);
- ресми құжаттағы қайшылықтарды көрсету.

Бұл себептердің толық тізімі емес, бірақ олар журналист ұсынған фактілерге тұтынушылардың сенімін арттыруға бағытталған.

### Тергеу материалдарына енгізілген құжаттардың көпшілігі ешқашан жария етілмейді. Олардың ішінде материалдардың келесі топтарын бөлуге болады:

- Журналист немесе құжаттың қайнар көзі үшін заңды емес және заңды тәуекелдерді тудыратын құжаттар.
- Тергеуге қатысы жоқ тұлғалар немесе жеке деректер туралы ақпаратты қамтитын құжаттар (бірақ бұл деректерді жоюға және құжатты жариялауға болады).
- Құжаттар аудиторияны қызықтырмайды, бірақ журналист үшін маңызды, өйткені олар журналист зерттеп жатқан оқиғалар немесе фактілер туралы түсінік қалыптастырады.



## ҚҰЖАТТАРДЫ ІЗДЕУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ

### Құжаттардың басымдығы:

- ешқашан айтқан сөзінен қайтпау;
- ешқашан сіздің атыңызға жала жабу туралы арызданбайды;
- адамдарға қарағанда азырақ қорғауды қажет етеді, бірақ егер дұрыс пайдаланылмаса, құжаттар олардың шығу көзін аша алатынын есте ұстаған жөн.



### Кемшіліктері:

- таратылуы журналист үшін жағымсыз салдарға әкелетін қолжетімділігі шектеулі ақпарат болуы мүмкін;
- құжаттарды қолдан жасау оңай, яғни құжатталған ақпараттың өзі тексеруді қажет етеді;
- құжаттар журналистің қосымша сұрақтарына жауап бере алмайды.



### ҚҰЖАТ ДЕРЕККӨЗДЕРІ РЕСМИ ЖӘНЕ БЕЙРЕСМИ БОЛЫП ЕКІГЕ БӨЛІНЕДІ.

Ашық ресми құжаттар осы ақпараттың авторының немесе әкімшісінің келісімінсіз жариялануы мүмкін және оның шығу көзін ашуды талап етпейді.



Бейресми құжаттар әдетте адамдардың жеке өміріне қатысты болып келеді. Адамдардың жеке өмірі туралы бейресми құжаттарды жариялау тек олардың келісімімен ғана мүмкін болады, бұқараның бұл ақпаратты білу құқығы меншік иесінің құпияны сақтау құқығынан басым болатын жағдайларды қоспағанда.

*Chupko*

## ҚҰЖАТТАРДЫ БАҒАЛАУ КРИТЕРИЙЛЕРІ:

СЕНИМДІЛІК ✓

ШЫНАЙЫЛЫҚ ✓

ҚҰНДЫЛЫҚ ✓

ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІГІ ✓

### ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫНДА ҚҰЖАТТАРДЫ ЖАРИЯЛАУ МЫНАЛАР ҮШІН ҚАЖЕТ:

- құжаттың бар екендігін дәлелдеу;
- журналистің қолында құжаттың көшірмесі бар екендігінің дәлелі;
- құжаттағы өзгерістерді растау (жалған жасау, бұрмалау);
- құжаттың сыртқы түрін көрсету;
- құжаттың мазмұнын көрсету (орфография және пунктуация, сөздік);
- ресми құжаттағы қайшылықтарды көрсету.

## 8.2 АШЫҚ МӘЛІМЕТТЕР МЕН ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕ АҚПАРАТ ІЗДЕУ

**Журналистік зерттеу процесінде іздеу объектілері - компаниялар мен адамдар. Олар туралы жиналған ақпарат ұйымның немесе тұлғаның деректерін құрайды.**

### ЖУРНАЛИСТЕРДІ ҚЫЗЫҚТЫРУЫ МҮМКІН КОМПАНИЯ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ МЫНАЛАРДЫ ҚАМТИДЫ:

- атауы, меншік нысаны (ЖШС, ААҚ, ЖАҚ, ҚБ және т.б.), заңды тұлғалар тізілімінің коды;
- құрылтайшылар, жарғылық капитал, мүлік үлестері;
- экономикалық қызмет түрлерінің классификаторы бойынша қызмет түрлері;
- заңды, пошталық және нақты мекенжайы;
- басқару органдары (директор, басқарма және т.б.);
- байланыс ақпараты (телефон, e-mail, веб-сайт);
- тіркеу, қайта тіркеу күні;
- сайтты құру күні, сайтты орналастыру;
- қоғамдық іс-шаралар мен акциялар, партиялардың немесе саясаткерлердің қолдауы;
- басқа компаниялармен және адамдармен байланыс;
- қаржылық есеп беру (бухгалтерлік баланс, ақша қозғалысы туралы есеп, кірістер мен шығыстар туралы есеп);
- банктік шоттар;
- жер қойнауын пайдалануға лицензиялар, арнайы рұқсаттар;
- бәсекелестер, табиғи монополиялар;

- салықтар, жеңілдіктер, қарыздар;
- сот тарихы, банкроттық туралы істер;
- мемлекеттік сатып алуларға, аукциондарға, жекешелендіруге қатысу;
- жер учаскелері (меншік, жалға алу, пайдалану);
- негізгі қорлар (ғимараттар, құрылыстар, өндіріс орындары);
- компанияның, тауарлардың, қызметтердің хабарландырулары мен жарнамасы;
- өнертабыстар, өнеркәсіптік және сауда белгілері

Әрине, бұл ұзын тізімдегінің барлығын алу оңай емес, журналиске бәрі де қажет бола бермеуі мүмкін, бірақ барлық материал егжей-тегжей жинақталғанда оқиғаның сұлбасы пайда болады.

### КОМПАНИЯЛАР ТУРАЛЫ КӨПТЕГЕН ФАКТИЛЕРДІ МЫНАЛАР АРҚЫЛЫ АШЫҚ ТҮРДЕ АЛУҒА БОЛАДЫ:

- жалпыға қолжетімді тізілімдер мен мәліметтер базасы;
- ашық деректер массивтері;
- бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарияланымдар;
- компаниялардың міндетті ашық есептері.

### АДАМДАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТТЫ ІЗДЕУ КЕЛЕСІ ДЕРЕК- ТЕРМЕН ДОСЬЕ ҚҰРУДЫ ҚАМТИДЫ:

- тегі, аты, әкесінің аты туған күні мен жері;
- азаматтық немесе азаматтық;
- тұрғылықты жері және тіркелген жері, СТН;
- білімі (дипломдар, ғылыми дәрежелер мен атақтар), ғылыми жарияланымдар;
- мансап (бұрынғы және қазіргі жұмыс орындары);
- марапаттау және көтермелеу;
- мемлекеттік қызмет және жергілікті өзін-өзі басқару органдарындағы жұмыс;
- қоғамдық белсенділік және қоғамдық ұйымдарға қатысу;
- саяси және діни сенімдері, партияға мүшелігі;



- ➔ соттылығы, ұйымдасқан қылмыстық топтарға қатысуы, іздестіру, санкциялар;
- ➔ әскери қызмет, соғыс қимылдарына қатысу;
- ➔ кіріс және мүлік (жылжымайтын мүлік, жер және көлік құралдары);
- ➔ бизнес (компанияларға, шаруашылық бірлестіктерге қатысу);
- ➔ банктік шоттар;
- ➔ өнертабыстар, зияткерлік меншік құқығы;
- ➔ байланыс ақпараты (телефон, электрондық пошта, әлеуметтік желілердегі профильдер, мессенджерлер);
- ➔ әлеуметтік желілердегі белсенділік (достар, қызығушылықтар, топтар, пікірлер, күйлер, фотолар, бейнелер);
- ➔ отбасы және жақын туыстары, әріптестері, сыныптастары, қоршаған орта.

#### **АДАМНЫҢ ҚОРШАҒАН ОРТАСЫ МЕН БАЙЛАНЫСТАРЫ МЫНАЛАРДЫ ҚАМТИДЫ:**

- ➔ тұлғамен байланысты компанияларды басқару;
- ➔ іскер серіктестер;
- ➔ тұлғаның мүддесін қорғайтын адвокаттар, нотариустар;
- ➔ туысқандар;
- ➔ жақын достар мен серіктестер;
- ➔ мүлікті ортақ пайдаланушылар: ұшағын ұшқан, яхтасында жүзген, вилласында тұрған, көлігін жүргізген;
- ➔ туысқан елдер мен орындар, онымен бір уақытта және бір жерде болған адамдар.

Бұл жерде орынды сұрақ туындайды - бұл ақпаратты қайдан табуға болады?

Егер адам мемлекеттік қызметке жататын болса немесе соған қатысты болса, мемлекеттік тұлға болса, ол туралы ашық деректерде, соның ішінде тізілімдерде және бұқаралық ақпарат құралдарында көптеген фактілер бар. Адамдардың басым көпшілігі үшін ақпараттың негізгі көзі әлеуметтік желілер болып табылады.

Сонымен қатар, gov.kz домен аймағындағы ашық қолжетімділікте журналистер ақпараттық сұраныстарды жібермей-ақ көптеген ресми құжаттарды таба алады.

- Олардың ішінде:
- ➔ Мемлекеттік органдардың және жергілікті өзін-өзі басқарудың заңнамалық және құқықтық құжаттары;
  - ➔ сот шешімдері;
  - ➔ заңды тұлғалар мен кәсіпкерлерді, азаматтардың бірлестіктерін тіркеу туралы мәліметтер;
  - ➔ жер учаскелерін беру туралы шешімдер, жер учаскелерінің нысаналы мақсаты туралы мәліметтер;
  - ➔ кәсіпкерлік субъектілеріне салық жеңілдіктері мен преференциялар туралы шешімдер;
  - ➔ мемлекеттік сатып алу туралы хабарландырулар және тендер жеңімпаздары туралы ақпарат;
  - ➔ ұйымдар, компаниялар, олардың қызметі және олардың арасындағы байланыстар туралы ақпарат;
  - ➔ қор нарығының қатысушылары, бағалы қағаздар эмитенттері туралы ақпарат және олардың есептілігі;
  - ➔ банктердің, қаржы-несие мекемелерінің, сақтандыру компанияларының қызметі туралы ақпарат;
  - ➔ төленген салықтар және дебиторлар туралы мәліметтер;
  - ➔ Зияткерлік меншік объектілері туралы ақпарат.

Қазақстанның <https://data.egov.kz> ашық деректер порталы – алып ашық деректер каталогы және кез келген тіркелген желі пайдаланушысы қол жеткізе алатын бірнеше мың деректер жиынтығын қамтиды. Тіркелу үшін салық төлеушінің нөмірін көрсету керек.

Қазақстанның құқықтық құжаттамасының ресурстары <https://adilet.zan.kz/rus> реестрімен ұсынылған, онда республиканың әртүрлі органдары шығарған 325 мыңнан астам құжат бар. Тізілімде ыңғайлы кеңейтілген іздеу мүмкіндігі бар, сонымен қатар автор, тип, құжат мәліметтері және т.б. бойынша іздеу.

Мемлекеттік ақша және мемлекеттік мүлік туралы ақпарат <https://publicbudget.kz/ru> бюджет туралы ақпарат, <https://www.goszakup.gov.kz> мемлекеттік сатып алу тізілімдері және <https://www.gosreestr.kz> мемлекеттік мүлік туралы ақпаратпен ұсынылады. Сондай-ақ <https://e-auction.gosreestr.kz/p/ru/auction-guest-list> электрондық сауда алаңы.

Заңды тұлғаны, құрылтайшыларды тіркеу туралы мәліметтер, тіркелген күні және т.б. <https://stat.gov.kz/jur-search/bin> заңды тұлғалардың және жеке кәсіпкерлердің тізілімінде көрсетілген.

<http://elicense.kz/LicensingContent/SimpleSearchLicense> лицензиялық тізілімінде міндетті лицензиялауға жататын қызметтің жекелеген түрлерімен айналысу үшін алынған лицензиялар туралы деректер бар. Жер қойнауын пайдалануға лицензиялардың берілуін Қазақстан Республикасы Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігінің <https://www.gov.kz/memleket/entities/miid/documents/1?activities=> парақшасында бақылауға болады.

Қаржы институттарының тізілімі <https://finreg.kz/?docid=3227&switch=russian> – несиелік мекемелердің, сақтандыру компанияларының, ломбардтардың және т.б. Компаниялардың қаржылық есеп беру депозитарийінің <https://opi.dfo.kz/p/ru/dfo-search/opi-search> сайтында акционерлік қоғамдар мен ашық компаниялардың есептерін таба аласыз. Компаниялардың осындай есептері Қазақстан қор биржасының <https://kase.kz/ru/> сайтында жарияланған.

Салық төлеушілер (заңды және жеке тұлғалар) туралы ақпаратты Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің [https://kgd.gov.kz/ru/services/taxpayer\\_search](https://kgd.gov.kz/ru/services/taxpayer_search) сайтындағы салық төлеушілер тізілімінен табуға болады. Ал журналистер салық борышкерлері туралы <https://aisoip.adilet.gov.kz/debtors> Бірыңғай борышкерлер тізілімінен біле алады.

Жер учаскелері, олардың нысаналы мақсаты, мәртебесі, иелері туралы ақпарат <http://aisgzk.kz/aisgzk/ru/content/maps/> кадастрлық картасында орналасқан. Сондай-ақ, кейбір қалалардың қала құрылысы құжаттамасы журналистер үшін қолжетімді, мысалы, Алматы <https://www.gov.kz/memleket/entities/almaty-ugask/documents/1?lang=ru>. Онда сіз, атап айтқанда, құрылыс-монтаждау жұмыстарының басталуы туралы берілген хабарламалардың тізілімдерін таба аласыз.

<https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/SuRet> «Ішкі істер министрлігін іздестіру» парақшасында тергеуден қашып кеткен тұлғалар, борышкерлер мен із-түссіз жоғалғандар туралы мәліметтер бар.

#### **КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕР БІРНеше ЖЕЛІЛІК РЕСУРСТАРДА БАР:**

- ➔ 2009-2022 жылдары соттар шығарған заңды күшіне енген сот актілері (шешімдер, ұйғарымдар, үкімдер) қолжетімді <https://sud.gov.kz/rus/court-acts> сот актілерінің банкі;
- ➔ сот кабинеті <https://office.sud.kz/lawsuit/> сот істерін, соның ішінде таратылған соттардағы істерді іздеуге мүмкіндік береді;

➔ ағымдағы істерді соттарда қарау тізілімі <https://office.sud.kz/scheduleOfCases/index.xhtml>;

➔ сот сарапшыларының тізілімі [https://online.zakon.kz/Document/?doc\\_id=31249495](https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31249495) сот сараптамасының сол немесе басқа нысанындағы маманды табуға мүмкіндік береді.

Сот деректерінен басқа, тергеуге қатысқан адамның Еуропалық Одақтың санкциялық тізімдерінде бар-жоғын тексерудің мәні бар <http://www.consilium.europa.eu/media/21891/20170914-list-of-designated-persons-and-entities.pdf> және Америка Құрама Штаттары <https://home.treasury.gov/policy-issues/office-of-foreign-assets-control-sanctions-programs-and-information>.

Қазақстан Республикасының өнертабыстардың, пайдалы модельдердің, өнеркәсіптік үлгілердің, тауар таңбаларының, тауар шығарылған жерлердің атауларының, селекциялық жетістіктердің мемлекеттік тізілімдері <https://gosreestr.kazpatent.kz> сайтында орналасқан – бұл іздеуге мүмкіндік беретін цифрлық патенттік кітапхана. Онда тегі мен аты бойынша, сондай-ақ патент нөмірі бойынша іздеуге болады.

Журналисті қызықтыратын тұлғалардың ғылыми қызметі туралы ақпаратты [https://nauka.kz/page.php?page\\_id=107&lang=1](https://nauka.kz/page.php?page_id=107&lang=1) сайтынан табуға болады.

Сайлау туралы ақпарат Орталық сайлау комиссиясының <https://www.election.gov.kz/rus/> сайтында әртүрлі деңгейдегі сайлауға кандидаттарды тіркеу туралы ақпаратты, оның ішінде тегін, атын, әкесінің атын, туған күнін ұсынады. Ұлты, тұрғылықты жері және партияға жатаындығы да осы базада.

#### **БАСҚА ЕЛДЕРДЕГІ АШЫҚ ҮКІМЕТ ДЕРЕКТЕРІ ОСЫ АҚПАРАТТЫҢ АНЫҚТАМАЛЫҚТАРЫ АРҚЫЛЫ ҚОЛЖЕТІМДІ:**

- ➔ АҚШ үкіметі - <http://www.data.gov/>
- ➔ Канада үкіметі - <http://www.data.gc.ca/default.asp?lang=En&n=F9B7A1E3-1>
- ➔ Ұлыбритания үкіметі - <http://data.gov.uk/>
- ➔ Австралия үкіметі - <http://data.gov.au/>
- ➔ Ресей Федерациясының Үкіметі – <http://www.opengovdata.ru/>

**ЖЕКЕ КОМПАНИЯЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ АЛУ  
ҮШІН ТІЗІЛІМДЕР МЕН ІЗДЕУ ЖҮЙЕЛЕРІ ДЕ КАТАЛОГ-  
ТАР ТҮРІНДЕ БАР, ТӨМЕНДЕ ЕҢ ҮЛКЕН ЖИНАҚТАР-  
ДЫҢ КЕЙБІРІ БЕРІЛГЕН:**

- ➔ OCCRP деректері <https://aleph.occrp.org/notifications>
- ➔ Корпоративтік әлемнің ашық деректер қоры – <http://opencorporates.com/>
- ➔ Оффшорлық жолмен кеткен активтер базасы <https://offshoreleaks.icij.org>
- ➔ Компаниялар үйі - <http://www.companieshouse.gov.uk/links/introduction.shtml>
- ➔ Ресми компаниялар тіркелімдері – <http://www.rba.co.uk/sources/registers.htm>
- ➔ Компанияны бүкіл әлем бойынша тіркеу – <http://www.commercial-register.sg.ch/home/worldwide.html>
- ➔ Корпоративтік интеллект жобасы - <http://www.corpsearch.net/>

Ресми деректердің осы массивтеріне қосымша желіде көптеген бейресми деректер базалары бар, соның ішінде нақты уақыт режимінде жаңартылатындар. Мысалы, азаматтық әуе кемелерінің ұшулары туралы нақты уақыттағы ақпарат және жеке ұшақтың ұшу тарихын қарау мүмкіндігі бар сайт <http://www.flightradar24.com/>. Кемелерінің қай жерден кеткенін, қандай жылдамдықпен қозғалғанын бақылау мүмкіндігі бар теңіз көлігінің қозғалысы туралы нақты уақыт режимінде ақпарат беретін портал - <http://www.marinetraffic.com/ais/ru/default.aspx>. Контейнерлік трафикті <https://www.track-trace.com/container> интернет-ресурсы арқылы, ал әуе жүктерін <https://www.track-trace.com/aircargo> қызметі арқылы бақылауға болады.

Ашық деректер әрқашан тегін бола бермейді, әдетте, мәліметтердің үлкен көлемін біріктіретін және ақпаратты сататын талдау жүйелері ақпаратты іздеу мен ұйымдастырудың қуатты құралдарымен жабдықталған. Олардың қатарында ресейлік Интерфакс агенттігі – <http://spark-interfax.ru/Front/index.aspx> жүргізетін нарықтар мен компанияларды кәсіби талдау жүйесі (SPARK) бар. Онда ресейлік, украиндық және қазақстандық компаниялардың тіркеу деректері шоғырланған, оның ішінде бухгалтерлік есеп және бағалы қағаздар эмитенттерінің есептері және т.б. бар.

Басқа жаһандық деректерді талдау және жүйелеу жүйесі <http://www.bvinfo.com/> дүние жүзіндегі көптеген қолжетімді көздерден

алынған компания деректерін қамтиды.

Ақылы ресурстармен қатар олардың тегін аналогтары да бар. Сонымен <https://zachestnyibiznes.ru> «Адал бизнес үшін» ресурсында SPARK ұсынған көптеген ақпарат бар. Ал Украинадағы Clarity Project <https://clarity-project.info/persons> негізінен <https://youcontrol.com.ua> ақылы U-Control жүйесін қайталайды.

Тағы бір тегін Scanner Project қызметі <https://munscanner.com/dbs/> АҚШ және ЕО елдеріндегі компаниялардың иелерін аты мен тегі, сондай-ақ компанияның аты бойынша табуға мүмкіндік береді.

Аймақтық ресурстардан <https://open-base.newreporter.org> ақпарат агрегаторларына назар аударған жөн – бұл Қазақстандағы 14 қоғамдық деректер көздерінен тұратын мәліметтер базасы, онда сіз компаниялар мен адамдар туралы ақпаратты таба аласыз. Аты-жөні, тегі, салық нөмірі бойынша іздеуге болады. Тағы бір ресурс <https://statsnet.co> – Орталық Азиядағы кәсіпорындар мен жеке кәсіпкерлердің мәліметтер базасы.

Мұндай деректер базаларының құндылығы олардың толықтығында және мәліметтер массивін іздеу және талдау құралдарында, компаниялар, банктер, ақша ағындары, адамдар және т.б. арасындағы қатынастарды бақылау мүмкіндігінде.

Сіз <https://spravochnik109.link/kazakhstan> арқылы журналистке қызығушылық танытқан адамның мекен-жайын, көршілерін және телефон нөмірін табуға болады. Ал <https://www.truecaller.com/> және <https://www.getcontact.com> қызметтері адамның телефон нөмірі оның контактілерінің мекенжай кітаптарында қалай жазылғанын білуге мүмкіндік береді. Егер журналист жоғарыда аталған екі қызметті пайдаланатын болса, оларға ұялы телефон арқылы кірудің қажеті жоқ, осы қызметтерге тіркелу үшін «таза» Google профилін жасау керек екенін есте ұстаған жөн, өйткені бұл қызметтер.

Әлеуметтік желілер адам туралы ақпарат көзі ретінде соңғы жылдары өте өзекті бола бастады. Интернет адамның жеке өмірінің шекарасын тез жояды және күн сайын барлығына қолжетімді ақпарат көбейіп келеді.

Әлеуметтік желілерде, жаңалықтарды оқу қызметтерінде, пошта және іздеу жүйелерінде тіркелу арқылы адам із қалдырады, Twitter-дегі жаңалықтарға немесе достарының арналарына жазылады, пайдаланушылар желіге өздерінің қалауы мен таныстары туралы айтады. Түсіну керек, әлеуметтік желілердегі ақпарат кез келген адамға қолжетімді болады, жойылғаннан кейін де жоғалып кетпейді және журналистің жеке өміріне қауіп төндіреді.

Әлеуметтік желілер адамдар арасындағы жеке тұлға мен байланыстар туралы ақпаратты табудың тиімді құралына айналууда.

## АДАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК АККАУНТТАРЫНДА СІЗ МЫНА АҚПАРАТТЫ ТАБА АЛАСЫЗ:

- ➔ достар, адам қатысатын топтар туралы,
- ➔ ол сипаттайтын мүдделер туралы,
- ➔ ол жариялаған фотосуреттер мен бейнелер,
- ➔ ол қалдыратын пікірлер,
- ➔ ол кіретін сайттар және оның ішінде жарияланатын ақпарат,
- ➔ жаңалықтарға жазылу,
- ➔ қорытынды және ұсыныстар

Желідегі адам туралы ақпаратты іздеу адамның аты-жөнін, оның әлеуметтік желілердегі профилін, сондай-ақ желіде пайдаланатын электрондық пошта мекенжайы, телефон нөмірі, логин бойынша іздеуді қамтуы мүмкін. Іздеу сұрауларын тек html беттерінде ғана емес, сонымен қатар әртүрлі пішімдегі ақпаратты (фотосуреттер, бейнелер), сондай-ақ интернетте бар құжаттар ішінде іздеу үшін де құрастыруға болады.

Ақпаратты іздеуге арналған көптеген платформалар бар, бірақ олардың негізгілері: Facebook; ВКонтакте; Twitter; Instagram; TikTok; LinkedIn. Ақпараттың құндылығы оның толықтығында, яғни журналистер барлық әлеуметтік желілердегі барлық мүмкін беттерді іздейді. Іздеу объектілері: хабарламалар; әңгімелер; фотосурет; бейне; геотегтер; достар; пікірлер; лайк; репосттар. Бұл іздеудің мақсаты мыналарды анықтау: адамның сүйікті орындарын (мейрамханалар, барлар, қонақ үйлер, елдер, әуежайлар және т.б.); ең жақын шеңбер (туыстар, достар, әріптестер); мүліктің болуы (пәтерлер, үйлер, автокөліктер); іскер серіктестер.

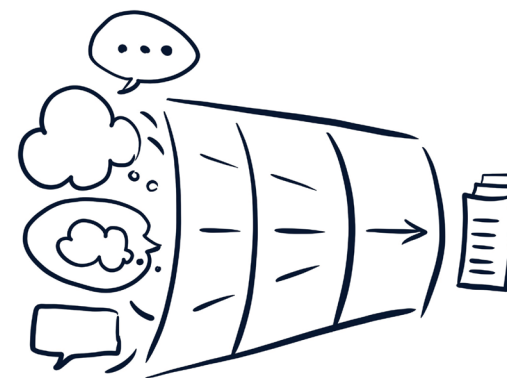
Бір әлеуметтік желідегі достардың басқаларында дос болуы ықтимал. Егер сотталушы әртүрлі әлеуметтік желілер үшін әртүрлі бүркеншік аттарды пайдаланса, оны достарының тізімі бойынша (сонымен қатар туған күні, қаласы, университеттері және т.б.) бойынша іздеу керек. Тұрақты лайктар, репосттар және пікірлер отбасылық немесе достық байланыстарды көрсетуі мүмкін. Әлеуметтік желідегі фотосуреттерді журналист контентті тұтынушы ретінде емес, детектив ретінде талдауы керек. Әрбір фотосуретті бірнеше рет зерттеп, ақпаратты «бере алатын» адамдар бойынша сұрыптау керек. Барлығы маңызды - жауапкердің артқы жағындағы қасбеттегі плиткалардың пішіні мен түсінен теңіз мен өсімдіктердің түсіне дейін. Фотосуреттер мен жазбалардың астындағы пікірлер маңызды. Барлығы, тек «ең танымал» емес. Фото-

суретте белгіленген адамдардың профильдерін зерттеу маңызды. Іздеу жүйелерінде ұқсас фотосуреттерді табыңыз, бұл үшін [https://yandex.kz/images/?utm\\_source=main\\_stripe\\_big](https://yandex.kz/images/?utm_source=main_stripe_big) Yandex суреттері қызметі өте қолайлы. Достар альбомдарынан сіз оның әлеуметтік желілерінде жоқ адамның фотосуреттерін де таба аласыз. Неліктен журналист барлық пікірлерді қайта оқуы маңызды? Түсініктемелерде сіз жиі орындар, күндер, адамдар туралы ақпаратты таба аласыз. Түсініктемелерде журналистер фото немесе бейнеде көретін басқа адамдар жиі кездеседі. Пікірлер көбірек контекст береді.

## ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕ ІЗДЕУ КЕЗІНДЕ ҚОСЫМША ҚҰРАЛДАР МЕН ҚЫЗМЕТТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ МАҢЫЗДЫ:

- ➔ әртүрлі профильдерде беттерді тану және ұқсас фотосуреттерді іздеу - <https://pimeyes.com/en>, <http://photo-map.ru/>, <https://vkfaces.com/>;
- ➔ геолокация үшін – Google Earth және Google Street View;
- ➔ бұрын жойылған беттерді іздеу және желідегі беттерді сақтау үшін - <https://archive.org/web/> және <https://archive.is/>;
- ➔ <http://exif.regex.info/exif.cgi> фото метадеректерін оқу үшін.

Ашық деректердің үлкен массивінен жиналған компаниялар мен адамдар туралы ақпарат тергеу дерекнамасының негізін құрайды, бақылау немесе адамдармен байланыс арқылы ақпаратты одан әрі іздеу және жинау бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді, ақпаратты талдау және жүйелеу үшін негіз жасайды.





# АШЫҚ МӘЛІМЕТТЕР ЖӘНЕ ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНЕН АҚПАРАТ ІЗДЕУ

Зерттеу процесінде іздеу объектілері компаниялар мен адамдар болып табылады. Олар туралы жиналған ақпарат ұйымның немесе тұлғаның деректерін құрайды.

**Компаниялар туралы көптеген фактілерді мыналар арқылы ашық түрде алуға болады:**

- ✓ ЖАЛПЫҒА ҚОЛЖЕТИМДІ РЕЕСТРЛЕР МЕН ДЕРЕКТЕР БАЗАСЫ;
- ✓ АШЫҚ ДЕРЕКТЕР МАССИВТЕРІ;
- ✓ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ ЖАРИЯЛАНЫМДАР;
- ✓ КОМПАНИЯЛАРДЫҢ МІНДЕТТІ АШЫҚ ЕСЕПТЕРІ.

Егер адамның мемлекеттік қызметке қатысы бар болса, танымал адам болса, ол туралы ашық деректерде, соның ішінде реестрлерде және бұқаралық ақпарат құралдарында көптеген фактілер бар. Адамдардың басым көпшілігі үшін ақпараттың негізгі көзі әлеуметтік желілер болып табылады.

**GOV.KZ** домен аймағында көптеген ресми құжаттар бар:

- мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының заңнамалық және нормативтік құжаттары; сот шешімдері;
- заңды тұлғалар мен кәсіпкерлерді, азаматтардың бірлестіктерін тіркеу туралы мәліметтер;
- жер учаскелерін беру туралы шешімдер, жер учаскелерінің нысаналы мақсаты туралы мәліметтер;
- шаруашылық жүргізуші субъектілер үшін салық жеңілдіктері мен преференциялар туралы шешімдер;
- мемлекеттік сатып алу туралы хабарландырулар және тендер жеңімпаздары туралы ақпарат;
- ұйымдар, компаниялар, олардың қызметі және олардың арасындағы байланыстар туралы ақпарат;
- қор нарығының қатысушылары, бағалы қағаздар эмитенттері туралы ақпарат және олардың есептілігі;
- банктердің, қаржы-несие мекемелерінің, сақтандыру компанияларының қызметі туралы ақпарат;
- төленген салықтар мен дебиторлар туралы мәліметтер; зияткерлік меншік объектілері туралы ақпарат.

АШЫҚ ДЕРЕКТЕРДІҢ ҮЛКЕН МАССИВІНЕН ЖИНАЛҒАН КОМПАНИЯЛАР МЕН АДАМДАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ ЗЕРТТЕУ ДЕРЕКНАМАСЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚҰРАЙДЫ. БАҚЫЛАУ НЕМЕСЕ АДАМДАРМЕН БАЙЛАНЫСУ АРҚЫЛЫ АҚПАРАТТЫ ОДАН ӘРІ ІЗДЕУ ЖӘНЕ ЖИНАУ БАҒЫТТАРЫН АНЫҚТАУҒА МҮМКІНДІК БЕРЕДІ ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛЕУ ҮШІН НЕГІЗ ЖАСАЙДЫ.

# 8.3

## ҚАДАҒАЛАУ – АҚПАРАТ ЖИНАУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ

**Бақылау - журналист үшін ақпарат жинаудың ең даулы тәсілі, онда журналист әртүрлі рөлдерді ойнап, әртүрлі жағдайларда өзін таба алады.**

### ЗЕРТТЕУШІГЕ БАҚЫЛАУ НЕ ҮШІН ҚАЖЕТ?

- ➔ Алынған ақпараттың сенімділігінің жоғары деңгейі, себебі журналист не болып жатқанын өз көзімен көрді.
- ➔ Басқа жағдайда алу мүмкін емес ақпарат, сондықтан бұл қажетті ақпаратты жинаудың экстремалды тәсілі.
- ➔ Алынған ақпараттың бірегейлігі және эксклюзивтілігі.
- ➔ Бақылау әдісімен жиналған және тиісті түрде құжатталған ақпарат журналистің жарияланымының дәлелі және растауы болып табылады.

Журналистер өз зерттеулерінде жиі қолданатын бақылаудың бірнеше түрі бар және олардың әрқайсысының өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар.

БАҚЫЛАУ ТҮРЛЕРІ	ОТСТРАНЕННОЕ	ВКЛЮЧЕННОЕ
АШЫҚ	ЖУРНАЛИСТ ПРОЦЕСКЕ АРАЛАСПАЙ-АҚ ОҚИҒАНЫ ФИКСАЦИЯЛАЙДЫ	ЖУРНАЛИСТ ОҚИҒАҒА КІРСІП ЖҮРІП, АҚПАРАТ ЖИНАЙДЫ
ЖАБЫҚ	ЖУРНАЛИСТ ӨЗІН КӨРСЕТПЕЙ-АҚ ЖӘНЕ АРАЛАСПАЙ-АҚ ОҚИҒАНЫ ФИКСАЦИЯЛАЙДЫ	ӨЗІ ТУРАЛЫ АЙТПАЙ-АҚ ЖУРНАЛИСТ ОҚИҒАҒА ҚАТЫСА ОТЫРЫП, МАМАНДЫҒЫН ӨЗГЕРТЕДІ

**Ашық, оқшауланған қадағалау** арқылы журналист өзінің кәсіби қатысын және ақпарат жинау мақсатын жасырмайды, осылайша оның жұмысы заңмен қорғалады. Сонымен бірге, мониторинг барысында оқиғаға қатысушылар журналистерге жүгіне бастағанда, олардың талаптарын БАҚ-та жариялау үшін «спектакль» ойнай бастағанда, жағдайдың кепіліне айналу қаупі бар.

Дегенмен, ашық оқшауланған бақылауды қашықтан, арнайы техникалық құралдарды, мысалы, фокусты оптикасы бар камераларды немесе дрондарды (ұшқышсыз басқарылатын көліктер), сондай-ақ GPS трекерлерін пайдалана отырып жүзеге асыруға болады. Осылайша, құрылыс қалдықтарының заңсыз әкетілуін зерттеген журналистер бір апта бойы полигонға кірген барлық көліктерді суретке түсіріп, содан кейін жиналған деректерді ресми статистикамен салыстырып, полигонға әкелінген құрылыс қалдықтарының көп мөлшері есепке алынбағанын дәлелдеді. есептік жазба. Тағы бір жағдайда журналистер GPS трекерін ойыншыққа салып, қоқыс жәшігіне тастаған. Осылайша олар тұрмыстық қатты қалдықтардың қоқыс жәшігінен полигонға дейінгі жолын бақылай алды, бұл билік мәлімдеген жерден мүлдем басқа болып шықты. Дрондар көбінесе адам көзінен гөрі көбірек көруге және болып жатқан оқиғалардың тұтас бейнесін алуға мүмкіндік береді, сондай-ақ журналистер әртүрлі себептермен ала алмайтын аймақтардағы фильм нысандарын алады.

**Жасырын қашықтан бақылау** «камерада көрсету» қаупін азайтады, бірақ басқа қауіптерді тудырады. Жасырын бақылауды кейіпкерлер жеке өмірге қол сұғу ретінде қарастыруы мүмкін, кәсіпорында немесе супермаркетте атыс болған жағдайда, журналист бәсекелестерге жұмыс жасады деп айыпталуы мүмкін. Егер журналист бұқаралық акциялар кезінде ақпарат жинау процесінде өзін бермесе, ол құқық қорғау органдарының өкілдерімен немесе іс-шараларға қатысушылармен байланыста болуы мүмкін. Ал егер журналист кімнің тарапынан болса да зорлық-зомбылыққа ұшыраса, оның құқығын қорғау қиынға соғады. Жалпы, негізсіз жасырын бақылау журналистке деген сенімнің жоғалуына әкеледі.

**Қатысушының ашық бақылауы** журналистке басылым кейіпкерлері немесе оқиғаларға қатысушылар рұқсат берген жағдайлар мен оқиғаларды сезінуге және көруге мүмкіндік береді. Бұл жедел жәрдем көлігімен бірге кезекшілікте болуы немесе патрульдік қызметтің жедел тобының рейдіне қатысу, санитарлық-эпидемиологиялық станция қызметкерлерінің базардағы тексеруі, наразылық білдірушілер шатырында түнеу және т.б. алдыңғы жағдаймен бірдей болса, журналист реттеуші немесе құқық қорғау органының қызметкері немесе жанжалға қатысушы тараптардың бірі ретінде қабылдана бастайды және басылымға көңілі

толмайтындар тарапынан ақпарат көздеріне сенімнің жоғалуына немесе агрессия қаупіне әкеп соғады.

**Қатысушыларды жасырын бақылау** – журналистің жүйе ішінде ақпарат жинап, жағдайды өз көзімен іштей көру мүмкіндігіне ие болып, «мамандығын ауыстыратын» жағдай. Ақпаратты жинаудың бұл әдісі ең қауіпті болып табылады, өйткені этикалық дилеммалардан басқа, ақпаратты жария еткен жағдайда журналистің өмірі мен денсаулығына қауіп төнуі мүмкін, сонымен қатар кейінгі құқықтық (қылмыстық, азаматтық немесе әкімшілік қудалау) салдары туындауы мүмкін.

Жасырын түсірілім үшін қолданылатын техникалық құралдарды құқық қорғау органдары қолданатын арнайы құрал-жабдықтарға жатқызуға болмайды, өйткені бірқатар елдерде оларды пайдалану қылмыстық жауапкершілікке тартылады, бірақ, мысалы, ұялы телефонға түсіру мен жазуды пайдалану, қылмыс болып табылмайды. Аудио, фото және бейне ақпаратты алудың тыйым салынған әдістерінен хабардар болу керек.

Жасырын бақылау туралы шешім қабылдағанда (бейне, фотосуреттер, аудиожазбалар), мақсаттың заңдылығын құрайтын бірнеше факторды назарда ұстаған жөн:

**1** Жиналған ақпарат қоғамдық мүддеге сай болуы керек. Қоғамдық мүдденің бірыңғай анықтамасы жоқ – ол мыналарды қамтиды (бірақ олармен шектелмейді):

- қылмыстарды ашу және алдын алу;
- қоғамға жат мінез-құлықты ашу;
- сыбайлас жемқорлық пен әділетсіздікті ашу;
- елеулі біліксіздік пен салғырттықты ашу;
- адамдардың денсаулығы мен қауіпсіздігін қорғау;
- адамдарды мәлімдеме арқылы адастырудан қорғау немесе жеке тұлғаның немесе ұйымның әрекеті;
- адамдарға қоғамды толғандыратын мәселелер бойынша неғұрлым саналы шешім қабылдауға мүмкіндік беретін ақпаратты ашу.

**2** Ақпаратты ашық әдіспен алу мүмкіндігінің жоқтығы. Егер жасырын камерамен ашық түрде түсірілген мәліметтерді алуға мүмкіндік болса, онда түрлі айлаға барып, кейіпкерлерді алдаудың не қажеті бар?

**3** Ақпарат заңсыз әрекеттердің дәлелдемелерін алу үшін жиналады.

## ВВС-ДІҢ РЕДАКТОРЛАР МЕН ЖУРНАЛИСТЕРГЕ АРНАЛҒАН НҰСҚАУЛАРЫНДА БЫЛАЙ ДЕЛІНГЕН:

- ➔ Жасырын кіру нақты қоғамдық мүддемен негізделуі керек.
- ➔ Бұл ВВС үшін құнды құрал, себебі ол аудитория басқаша көрмейтін немесе естімейтін дәлелдер мен мінез-құлықты түсіруге мүмкіндік береді.
- ➔ Сонымен қатар, жасырын жазуды тек соңғы шара ретінде пайдалану керек – дұрыс пайдаланбау және шамадан тыс пайдалану бұл әдістің беделін түсіріп, оның әсерін төмендетуі мүмкін.

**Әдетте, ВВС қоғамдық қызығушылық тудыратын мәселелерді ашу үшін тергеу құралы ретінде жасырын жазбаны пайдаланады, егер:**

- ➔ құқыққа қайшы мінез-құлық немесе құқық бұзушылық жасау ниеті туралы сенімді құжаттық немесе басқа да дәлелдер болса;
- ➔ ақпаратты ашық сұраудың табыстылығы төмен екенін көрсетуге болады;
- ➔ Жазба келесі ықтимал сот талқылауында дәлел ретінде қажет.

Егер журналист жасырын бақылау жүргізуге шешім қабылдаса, бұл туралы редакторға ескерту керек, бірақ журналистің әрекетінің мақсатын түсіндіру үшін жеке куәлігі мен редакция тапсырмасының мәтіні жаныңызда болғаны дұрыс. Сонымен қатар, жасырын бақылау бірінен соң бірі жүргізілмеуі керек, күтпеген қиыншылықтар мен мәселелер туындаған жағдайда журналистің өзімен бірге жүруі немесе әріптестерінің байланыста болуы қажет. Сондай-ақ жасырын камераның өзі мақсат емес, дәлелдерді жинау тәсілі екенін есте ұстаған жөн.

Жасырын инфльтрация мен ізін жалғастыру үшін журналистке «аңыз» керек. Аңыз жасаудағы мақсат – өзге кәсіптің, әлеуметтік топтың өкілінің атын жамылып жұмыс істейтін журналист туралы шындыққа жанасатын мәліметтерді пайдаланып, тергеу субъектісін жаңылыстыру. Мысалы, Slidstvo.info тергеу орталығының журналисі Васил Бидун бот шығаратын зауытқа жұмысқа орналасып, сол жерде алты апта жұмыс істеп, парламенттік сайлауда түрлі кандидаттар мен партияларды қолдайтын он шақты әлеуметтік желі профилін жүргізді. Тергеу барысында көптеген партиялар мен кандидаттардың сайлау заңнамасын жүйелі түрде бұзу фактілері анықталды<sup>8</sup>.

<sup>8</sup> <https://youtu.be/s5O-j0gXtno>



Жұмысқа орналаса отырып, жұмыс іздеп жүрген студенттің кейпіне еніп, баспасөзге қатысын айтпады. Бір қызығы, оның жұмыс берушілері жұмысқа қабылданған қызметкерді тексеруге әуре болған жоқ.

Тағы бір мысал, Минск қаласындағы балалар үйлеріндегі балалардың құқықтарының бұзылуын зерттеп жүрген Беларусь журналистері жасырын әрекет етуді ұйғарды. Өзін студентпін деп таныстырған журналист балалар үйіне күтуші болып жұмысқа орналасып, бірнеше апта бойы ол жерде не болып жатқанын жазып алған.

### **ОҚИҒАНЫ ЗЕРТТЕУ (ӘЛЕУМЕТТІК РӨЛ) ҮШІН ЖУРНАЛИСТ ӨЗІ ЕНЕТІН ОРТАНЫҢ АСПЕКТІЛЕРІН МҮМКІНДІГІНШЕ ЕГЖЕЙ-ТЕГЖЕЙЛІ ЗЕРТТЕУГЕ МІНДЕТТІ:**

- ➔ Қоғамға проблемалар туғызатын жүйенің сақталуына мүмкіндік беретін процестер (ережелер);
- ➔ Әлеуметтік топ немесе іске асыру ортасының терминологиясы;
- ➔ Әлеуметтік топтың (субъектінің) стереотиптері;
- ➔ Тергеу субъектілерінің іскерлік және жеке қасиеттері.

Журналистің бұрынғы қызметін тұлғасыздандыру және бүркемелеу, әлеуметтік желілердегі профильдерге қол жеткізу және жаңаларын құру, жаңа электрондық пошта мекенжайын тіркеу туралы қамқорлық қажет.

Журналистке тек өз рөлін ойнау жеткіліксіз екенін есте ұстаған жөн, ол журналист енгізіліп жатқан жүйенің заңсыздығына дәлелдерді жинау керек. Журналист субъектілерді аудио, бейне, электронды пошта және әлеуметтік желілер арқылы хат алмасу арқылы дәлелдемелер жинайды.

Сондай-ақ, журналист анықталып, физикалық зорлық-зомбылық қаупі төнген жағдайда редакциямен байланыс жүйесін, жиналған ақпаратты беруді және дабыл сигналын беруді қадағалау қажет.

Сонымен, біздің поляк әріптесіміз Патрик Щепаняк ауру және өлі малды сою алаңдарына жеткізуді зерттеп, жұмысқа орналасып, қасапханада бірнеше апта жұмыс істеді.

Ал оның жұмыс берушілері оны жеке қиындықтарды бастан өткеріп, жұмысқа мұқтаж студент деп есептеді. Осы ретте қасапханада үш апта жұмыс істегеннен кейін оның аңыз-әңгімесі әшкере болып, әріптестерінің көмегімен жағдайдан шығудың жоспарын қолдануға мәжбүр

болды. Жасырын журналистің жұмысы туралы толығырақ Жаһандық зерттеуші журналистер желісінің сайтынан оқи аласыз<sup>9</sup>.

Ақпарат жинаудың ерекше тәсілі ретінде экспериментке жеке тоқталуымыз керек. Эксперимент – журналист жасанды түрде жасаған жағдай, оның мақсаты – зерттеу болжамын тексеру. Бұл ретте журналистер ақпаратты ашық түрде де, жасырын камераға немесе дыбыс жазу құрылғысына да жаза алады.

**Эксперимент** бақылаудың басқа түрлеріне қарағанда көбірек моральдық дилеммаларды тудырады, өйткені жағдайды жасанды түрде жасау немесе кейіпкерлерді белгілі бір әрекеттерге итермелеу арқылы журналистер эксперимент нәтижесіне кепілдік бере алмайды.

Басты сұрақ – эксперимент пен арандатушылықтың шекарасы қай жерде? Эксперимент принциптері бақылаудың басқа түрлері сияқты қоғамдық мүдденің болуын және эксперимент мақсатының заңдылығын қамтиды. Шешім қабылдау кезінде журналистің немесе экспериментке қатысушылардың әрекеті адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндірмеуі тиіс екенін ескеру қажет. Банктің қауіпсіздік қызметінің тиімділігін тексеру үшін бетперде киіп банкке кірген журналистер өз өмірлерін ғана емес, бөлімде отырған адамдардың денсаулығын да қауіпке тіккен. Банк клиенттерінің бірінде кенеттен инфаркт болады деп болжаудың өзі қорқынышты. Эксперимент жүргізген кезде журналистер өздері қылмыс жасамауы немесе қылмысқа арандатпауы керек екенін де есте ұстаған жөн. Яғни, жол полициясы тоқтатқанда пара ұсынамын деп қала ішінде 100 км/сағ жылдамдықпен жүрмеу керек, соның бәрін жасырын камераға түсіріп алған соң, тәртіп сақшыларын жемқорлық жасады деп айыптап желіге салу керек.

Екінші жағынан, жүргізуші куәлігін беру жүйесіндегі сыбайлас жемқорлықты зерттеп жатқан украин журналистері журналист автомектепке түскен эксперимент ұйымдастырып, оған сабаққа бармау және жүргізуші куәлігін алу мүмкіндігі үшін белгілі бір соманы төлеуді ұсынған. Журналистер жол бойы жүріп, анықтама алған соң, адамның сабаққа қатыспастан, медициналық тексеруден өтпей, емтихансыз жүргізуші куәлігін және денсаулығы туралы сертификат қалай алғанын түсіндіруді талап етіп, ресми түрде сұрақтар қоя бастады. Әрине, журналистердің қолдарында заңсыз әрекеттерге, атап айтқанда, автомектеп қызметкерінің журналистерден ақша талап етіп, қажетті соманы атап, ақшаны алып, журналистерге жүргізуші куәлігін әкеліп тапсырғаны туралы деректер болған. Тергеудің жарияланамы Ровно журналистік зерттеу агенттігінің сайтында жарияланған<sup>10</sup>.

<sup>9</sup> <https://bit.ly/3JQ9U26>

<sup>10</sup> <https://4vlada.com/investigations/45528>





# БАҚЫЛАУ - ЖИНАУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ

## Зерттеушіге бақылау не үшін қажет?

- Алынған ақпараттың сенімділігінің жоғары дәрежесі, себебі журналист не болып жатқанын өз көзімен көрді.
- Басқа жағдайда алу мүмкін емес ақпарат, сондықтан бұл қажетті ақпаратты жинаудың экстремалды тәсілі.
- Алынған ақпараттың бірегейлігі және эксклюзивтілігі.
- Бақылау әдісімен жиналған және тиісті түрде құжатталған ақпарат журналистің жарияланымының дәлелі және растауы болып табылады.



**ЖАСЫРЫН БАҚЫЛАУ** (бейне, фото, аудиожазба) нысананың заңдылығын құрайтын факторлармен анықталады:

1. Жиналған ақпарат қоғам мүддесіне сай болуы керек.
2. Ақпаратты ашық әдіспен алу мүмкіндігінің болмауы. Жасырын камера түсірген ақпаратты ашық түрде ала алсаңыз, не үшін қулыққа барып, кейіпкерлерімізді алдау керек?
3. Ақпаратты жинау заңсыз іс-әрекеттер жасалғаны туралы дәлелдемелерді алу мақсатында жүзеге асырылады.

**ЭКСПЕРИМЕНТ** – журналист жасанды түрде жасаған жағдай, **ОНЫҢ МАҚСАТЫ** – тергеу болжамын тексеру.

- Бұл ретте журналистер ақпаратты ашық түрде де, жасырын камераға немесе дыбыс жазу құрылғысына да жаза алады.

Эксперимент бақылаудың басқа түрлеріне қарағанда одан да

- көп моральдық қиындықтарға ие, өйткені жағдайды жасанды түрде құру немесе кейіпкерлерді белгілі бір әрекеттерге итермелеу арқылы журналистер эксперимент нәтижесіне кепілдік бере алмайды.

- Журналистің немесе экспериментке қатысушылардың әрекеті адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндірмеуі керек екенін есте ұстаған жөн.

## 8.4 АДАМДАР – АҚПАРАТ КӨЗІ РЕТІНДЕ

Ақпарат көзі ретінде адамдар да, журналист мұрағаты да зерттеу жүргізу үшін ең үлкен екі құндылықты білдіреді. Журналист адамдармен қарым-қатынас жасауда олардан ақпаратты аудио немесе бейне форматта жазылған оқиға түрінде алады немесе адамдар журналиске құжаттарды береді. Сонымен қатар, адамдармен қарым-қатынас жасау арқылы ақпарат жинау мен құжаттарды талдаудың да өз артықшылықтары мен кемшіліктері бар.

АДАМДАР – АҚПАРАТ КӨЗІ РЕТІНДЕ	
+	-
АУДИТОРИЯ ЭМОЦИЯҒА БЕРІЛУІ МҮМКІН	ӨЗ АЙТҚАНДАРЫНЫҢ САЛДАРЫН ТҮСІНБЕУІ МҮМКІН, ОЛ АҚПАРАТПЕН ЖУРНАЛИСТ НЕ ІСТЕЙТІНІН ТҮСІНБЕУІ МҮМКІН.
АУДИТОРИЯ СЕНИМІНЕ КӨБІРЕК ИЕ БОЛАДЫ	ЗЕРТТЕУ ЖҮРГІЗЕТІН ЖУРНАЛИСТ ЕСЕБІНЕН ӨЗ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШІП АЛУДЫ КӨЗДЕУІ МҮМКІН
ҚҰЖАТТАР ЖЕТКІЗЕ АЛМАЙТЫН КЕЙБІР ЖАЙТТАРҒА ЖАУАП БЕРУІ МҮМКІН	ӨТКІРІК АЙТУЫ НЕМЕСЕ КЕЙ ЖАЙТТЫ ЖАСЫРЫП ҚАЛУЫ МҮМКІН, ЖУРНАЛИСТІ ШАТАСТЫРЫП, БАСҚА ЖОЛҒА БҰРЫП ЖІБЕРУІ МҮМКІН
ЗЕРТТЕУ БАРЫСЫНДА КҮДІКТЕРІМЕН, ОЙЛАРЫМЕН, БОЛЖАМДАРЫМЕН БӨЛІСІП, ЖОЛ СІЛТЕУІ МҮМКІН	ҚОРЫҚҚАННАН НЕМЕСЕ БАСҚА ТАРАПТАН ҚЫСЫМ КӨРГЕНДЕ ӨЗ СӨЗІНЕН СЕКІРІП КЕТУІ МҮМКІН
	КӨМЕККЕ МҰҚТАЖ БОЛУЫ МҮМКІН

Журналист үшін ақпарат көздерін бірнеше принциптер бойынша топтастыруға болады, ең алдымен, бұл құжаттар мен адамдар, бұл саясаттардың әрқайсысы ресми және бейресми дереккөздер болып бөлінеді.

	РЕСМИ	БЕЙРЕСМИ
АДАМДАР	ЛАУАЗЫМДЫ ТҮЛҒАЛАР БАСПАСӨЗ ҚЫЗМЕТТЕРІ ПАРТИЯ ЖӘНЕ ҮЕҰ ӨКІЛДЕРІ КОМПАНИЯ ДИРЕКТОРЛАРЫ	КУЭЛАР «БҰРЫНҒЫЛАР» ЖӘБІРЛЕНУШІЛЕР КӨЗБЕН КӨРГЕНДЕР ИНСАЙДЕРЛЕР
ҚҰЖАТТАР	ЗАҢНАМА АРХИВТЕР СТАТИСТИКА АҚПАРАТТЫҚ СҰРАНЫМДАРҒА ЖАУАПТАР	ХАТТАР КҮНДЕЛІКТЕР ЖЕКЕ МҰРАҒАТТАР ҚОЛХАТТАР

Ақпарат көздері ретінде адамдарды жіктеудің тағы бірнеше түрі бар, біз оларды төменде талқылаймыз. Бұл жүйелеу журналиске кіммен және қашан сөйлесу керектігін, не сұрау керектігін және әңгімеден не күтетінін анықтауға көмектеседі:

**Лауазымы бойынша:** әріптестер, жұмыстан босатылғандар, бәсекелестер, журналистер, партия қызметкерлері, қоғам қайраткерлері, баспасөз қызметтері, уәкілетті және бақылаушы органдардың өкілдері.

**Қатысу бойынша:** жәбірленушілер, ренжіскендер, куәгерлер, сарапшылар, «сырттан келген қарапайым адамдар», шенеуніктер, вахтасылар, хатшылар.

**Қолдану жиілігі бойынша:** бір реттік – жәбірленушілер, куәгерлер, оқиғаларға қатысушылар; тұрақты – ақпараттық байланыс айына кемінде бір рет; тұрақты - мұндай ақпарат көздерімен байланыс аптасына кемінде бір рет болады.

Тергеуде ресми дереккөздерге, адамдарға да, құжаттарға да сілтеме жасау журналист пен оның жарияланымы үшін тәуекелдерді азайтады. Адамдармен жұмыс істеу кезінде **дереккөздерді қорғауды есте ұстаған жөн.** Маңызды ақпаратты хабарлаған адамға, тіпті ол шенеунік болса да, журналистер әрқашан сілтеме жасай алмайды.



Материалды жариялау кезінде сіз дереккөзге сілтеменің бірнеше деңгейін пайдалана аласыз:



**Толық сәйкестендіру** – журналистер тікелей немесе жанама дәйексөз келтіріп, автордың аты-жөнін, тегін, лауазымын немесе мәртебесін көрсету арқылы толық сәйкестендіру.



**Ішінара сәйкестендіру** – журналистер дереккөздің мәртебесін немесе біліктілігін көрсетеді, бірақ оның атын немесе басқа идентификациялық белгілерін көрсетпейді. Мысалы, «жылжымайтын мүлікті бағалаушы мүліктің нарықтық құны жекешелендірілгеннен 4 есе жоғары екенін атап өтті» деген дәйексөз оқырманға журналистің сауатты ақпарат көзі болып табылатын адамның сөзін келтіріп отырғанын көрсетеді. Егер оның атын журналист қандай да бір себептермен атай алмаса материалда дереккөзді көрсетпеуіне болады.



**Анонимді дереккөз** – бұл жағдайда журналист анонимді қалғысы келетін ақпарат көзінің немесе дереккөздің аты мен тегін өзгертіп беруі мүмкін. Мұндай түсініктеме оқырманға дереккөздің бар екенін түсінуге мүмкіндік береді, бірақ белгілі бір себептермен оны ашу мүмкін емес. Аудиторияға дереккөздің жасырын болу себепін түсіндіру маңызды.



**Сілтеме көрсетілмеген** – мұндай жағдайда журналистің өзі ақпарат көзіне айналып, оның дұрыстығына жауапкершілік алады.

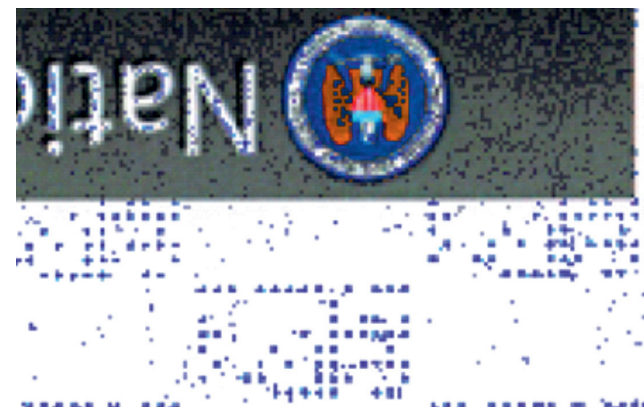
Дәйексөздің бұл деңгейлері дереккөзді қорғау мен оқырман сенімі арасындағы қатынас принциптерін құрайды. Аудиторияның ақпаратқа деген сенімінің дәрежесі неғұрлым жоғары болса, журналист соғұрлым көп дереккөздерді пайдаланады, оларға сілтеме жасайды. Екінші жағынан, дереккөздердің қорғалу дәрежесі неғұрлым жоғары болса, журналист оларға соғұрлым аз сілтеме жасайды.



Дереккөзді қорғаудың жалпы ережесі: егер журналист дереккөзге сілтеме жасай алмаса, дереккөзді қорғау кезінде сілтеме жасауға болатын құжатты табу керек. Бірақ құжат адамды «ұстап бере алатынын» есте сақтаңыз. Сонымен, 2012 жылы «Біз Джон МакАфимен біргеміз, сорғыштар» басылымындағы вице-басшы іздеуде жүрген Джон МакАфидің суретін жариялады, онымен басылым тілшісі сөйлесті. Фотосуреттегі геодеректерге сәйкес суреттің орны анықталып, МакАфи ұсталды.



2017 жылдың маусымында The Intercept АҚШ-тың Ұлттық қауіпсіздік агенттігінің жария болған құжатына негізделген материалды жариялады. Келесі күні құжатты журналистерге берген қызметкер қамауға алынды. Ол құжаттағы микропринтер арқылы анықталды, онда құжаттың басып шығарылған уақыты мен күні, принтер және компьютер туралы ақпарат болды.





Тиісінше, құжатты жариялау кезінде дереккөзді анықтауға болатын ақпаратты алып тастау маңызды. Бұл қарапайым қадамдар дереккөздеріңіз үшін кедергілердің алдын алуға көмектеседі:

ҚҰЖАТ ТҮРІ	НЕНІ ӨШІРУ КЕРЕК
MS OFFICE ФАЙЛЫ	ДЕРБЕС МӘЛІМЕТТЕР МЕН ЖАСЫРЫН АҚПАРАТ
БЕЙНЕ	ЕХІҒ-МӘЛІМЕТ: ГЕОБЕЛГІ, БЕЙНЕ ТҮСІРГЕН ҚОҢДЫРҒЫДАҒЫ ТҮСІРІЛІМ КҮНІ МЕН УАҚЫТЫ ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ
PDF ФАЙЛ	ҚАСИЕТТЕРІ МЕН МЕТАМӘЛІМЕТТЕР

Дереккөзді ашпауға уәде бергенде, мүмкін болатын қауіптер мен салдарды түсіну және бағалау керек. Бір жағынан дереккөзді жария ету – заң бұзушылық қана емес, халықтың журналистерге деген сеніміне нұқсан келтіретін кәсіби емес әрекет.

Журналистер ақпарат көзін жария етуден бас тартып, түрмеге жабылған немесе басқа да қудалауға ұшыраған жағдайлар бар, бірақ Еуропалық Адам құқықтары сотының тәжірибесі журналистің өз дереккөздерін құпия ұстау құқығын растайды.

Екінші жағынан, дереккөзді жасырып, ашық өтірік тарату арқылы журналист сотта жалғыз айыпталушыға айналады. Бұл оның өз дереккөздерінің мотивтерін түсінуі және тіпті ең сенімді дереккөздерден алынған ақпаратқа күмән келтіруі керек дегенді білдіреді.

Біздің дереккөздеріміздің әрекетінің себептері мен мотивтерін түсіну көбінесе олармен қарым-қатынас жасаудың дұрыс тактикасын жасауға көмектеседі, сондай-ақ өзімізді «қараңғыда» пайдаланудан қорғауға көмектеседі.

### АДАМДАРМЕН СӨЙЛЕСКЕНДЕ, ӨЗІҢІЗГЕ СҰРАҚ ҚОЮ МАҢЫЗДЫ:

- ➔ Неліктен дереккөз маған хабарласты?
- ➔ Неліктен ол сөйлескісі келеді?
- ➔ Неліктен ол сөйлескісі келмейді?
- ➔ Менімен сөйлесуге не үшін мүдделі?
- ➔ Менімен сөйлесерде неден қорқады?

### ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ МОТИВТЕРІНЕ ҚАРАЙ АДАМДАР ЕКИ ТОПҚА БӨЛІНЕДІ: РИЯСЫЗ ЖӘНЕ ӨЗІМШІЛ.

#### РИЯСЫЗДАРҒА МЫНАЛАР ЖАТАДЫ:

- ➔ **идеологиялық** – өз сеніміне байланысты әділетсіздікке төзе алмайтын және журналиспен байланыс жасай алмайтын адамдар;
- ➔ **қаруластар** – адамдар журналистердің ұстанымдарымен бөліседі және әділдік үшін ортақ күрес жүргізуді қалайды;
- ➔ **көп сөйлейтін жандар** – адамдар коммуникациядан айырылады және журналиске білгенін айту арқылы өздерінің моральдық борышын өтеп жатырмын деп есептейді.

Жалдамалы көздердің шеңбері анағұрлым кеңірек, бұл категорияның мотивтерін бағалай отырып, журналист жамандық пен құмарлықпен күресуге тура келеді. Бұл дереккөздердің журналисті өз мақсатына жету құралы ретінде пайдалануға тырысатын жағдай.

➔ **Ақылы дереккөздер**, олардың мотиві ақша болып табылады, ақша табуға деген ұмтылыс кейде адамдарды қылмыс жасауға итермелейді, егер олар, мысалы, құпия ақпаратты тасымалдаушылар болса. Екінші жағынан, ақпарат үшін ақы төлеу журналист дереккөзге тәуелді болатын жағдайды тудыруы мүмкін. Дереккөзге ақша төлегеннен кейін, келесі жолы ақшасыз немесе басқа сыйақыларсыз басқа ақпарат алу қиынға соғады. Дереккөздермен «ақылы» қарым-қатынастың тағы бір қаупі - ақша табуға деген ұмтылыс сонымен қатар жаңа ақпаратты ойлап табуға, оны жалған бөлшектермен безендіруге итермелейді. Осылайша, журналист фантастиканың немесе болжамның құрбаны болып, бұрмаланған немесе жалған ақпарат алуы мүмкін.

➔ **Бәсекелестер**, бұл дереккөздердің мотиві - бәсекелестерден озып кетуге ұмтылу. Олардың журналиспен бөліскісі келетін ақпараты біржақты болып, қарсыласты теріс жағынан көрсетуі мүмкін.

➔ **Ренжіген, кек алудың жетегінде кеткен**. Бұл олардың пікірінше, әділетсіз жазаланған, жұмыстан шығарылған немесе лауазымынан айырылған адамдар болуы мүмкін. Бұл дереккөздермен жұмыс істегенде журналист алған ақпараттың мазмұнын, қай жерде нақты фактілер бар, қай жерде эмоционалдық астар бар екенін анық түсінуі керек.

→ **Қызғаныш**, бұл дереккөздердің ұраны - «бізді әріптестеріміздің сәтсіздіктері сияқты ештеңе қуанта алмайды». Басшысының жаман жағын айтуға, табысты әріптесін жамандауға деген ұмтылыс байқалады. Бұл жағдайда ақпараттың сенімділігі өте төмен екенін түсінуі керек.

→ **«бұрмалар»** – журналистің назарын өз басына деген қызығушылықтан басқа тақырыптарға аударуға тырысатын адамдар. Мысалы, «Білім бөлімі неге бұл сатып алуды бір жеткізушіден жасады, ал бұл сіздің әйеліңіздің компаниясы болып шықты?» деген сұраққа дереккөз жол құрылысы бөлімінің мәселелері туралы айтуды ұсынады және тіпті дайын құжаттарды ұсынуы мүмкін. Мұндай дереккөздің мақсаты – тезірек журналистен құтылып, оңаша қалу.

→ **«Геростраттар»** - олардың мақсаты қалай болса да танымал болу. Олар газетке, теледидарға шығу үшін әңгіме ойлап табады. Бұлар сайлау кезіндегі саясаткерлер болуы мүмкін, оқиғаның қарапайым куәгерлері болуы мүмкін, олар журналистің назарын аудару үшін өз рөлін, маңыздылығын асыра көрсетеді.

→ **«Бартер жасайтындар»** – бұл ақпарат көздері өздеріне белгілі ақпараттың орнына журналистен ақпарат алуға мүдделі. Көбінесе журналист зерттеу барысында өз дереккөздерін қызықтыруы мүмкін деректердің үлкен көлемін тасымалдаушыға айналады. Бұл жағдайда абай болу және ақпаратпен бөлісу арқылы журналист басқа ақпарат көздеріне қауіп төндіретінін түсіну маңызды.

Дереккөздердің тағы бір санаты бар – олар **«бұрынғылар»**. Зерттеу нысанасы болып табылатын жүйеден тыс адамдар және олардың жеке мүддесі болуы немесе мүдделі емес болуы мүмкін. Бұл белгілі бір саланың мамандары және олармен ынтымақтастық журналистке пайдалы білім мен өз бетімен зерттеуге көп уақытты қажет ететін процестерді түсінуге әкелуі мүмкін.

Жоғарыда айтылғандай, журналистің анонимді дереккөздерді пайдалануында бір жалпы ереже бар – ол адамға сілтеме жасау мүмкін болмаса, құжатты іздеу немесе сілтеме жасай алатын адамнан ақпаратты заңдастыруға тырысу.

## АҚПАРАТТЫ ДЕРЕККӨЗГЕ СІЛТЕМЕСІЗ ЖАРИЯЛАУ ТУРАЛЫ САНАЛЫ ЖӘНЕ ЖАУАПТЫ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУ ҮШІН РОЙНТЕР ИНСТИТУТЫНАН ДОН ФРАЙ ҰСЫНҒАН СҰРАҚТАРҒА ЖАУАПТАР КӨМЕКТЕСЕДІ:

- Жағдай қандай және мәселе неде?
- Ақпарат анонимді дереккөзге сілтеме жасау үшін жеткілікті маңызды ма?
- Ақпарат басқа, сенімдірек дереккөзбен расталды ма?
- Оқырмандарға неліктен дереккөзді атай алмайтыныңызды түсіндіре аласыз ба?
- Дереккөзді көрсетпейтін журналистік хабардың мақсаты не?
- Редактор немесе продюсер дереккөз бен газет немесе телеарна арасында ауызша келісім жасау үшін дереккөзді жақсы біледі ме?
- Бұл ақпаратты басқа көздерден алуға болады ма?
- Егер материалда анонимді адам болса, материал ұқыпты, толық, шынайы және теңгерімді болып қала ма?
- Ақпарат берушінің анонимділігін сақтау үшін мен қаншалықты алысқа баруға дайынмын? Мен түрмеге түсуге немесе жұмыстан шығаруға дайынмын ба?
- Анонимді дереккөз жойылса, материал жақсырақ болар ма еді?

Ақпарат көздерін меңгеру – журналистен коммуникативті дағдыларды, психология саласындағы білімді, кәсіби біліктілікті талап ететін қиын да ұзақ процесс.

## ДЕРЕККӨЗДЕРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ПРИНЦИПТЕРІ ҚАРАПАЙЫМ:

- «Зиян келтірме!» принципін қолдану;
- журналистің қарым-қатынас пен ақпаратқа шынайы қызығушылық танытуы;
- кездесуге және әңгімеге дайын болу;
- бейтарап стильде киіну немесе әлеуметтік топқа сәйкес болу;
- алдамау (кейде үндемеуге болады);



# АДАМДАР - АҚПАРАТ КӨЗІ РЕТІНДЕ

-

- ✓ Аудитория онымен бірге қуанады, бірге қайғырады
- ✓ Аудиторияның үлкен сеніміне кіреді
- ✓ Құжаттар жауап бере алмайтын кейбір қосымша сұрақтарға жауап бере алады
- ✓ Күмәндарымен, болжамдарымен бөлісе алады, журналисті зерттеудің мүмкін болатын жолдарына жетелейді

+

- ✓ Не айтып тұрғанын өзі түсінбеуі мүмкін, бұл ақпаратты журналист қалай пайдалану керектігін түсіндіру керек
- ✓ Зерттеу жүргізетін журналист есебінен өз шаруаларын шешіп алуды кездеуі мүмкін
- ✓ Өтірік айтуы мүмкін, кей ақпаратты толық бермеуі мүмкін, журналисті шатастырып, басқа бағытқа бұрып жіберуі мүмкін
- ✓ Қорыққан кезде немесе басқа тараптан қысым көргенде өз сөзінен бас тартуы мүмкін
- ✓ Қорғауға мұқтаж болуы мүмкін

Аудиторияның ақпаратқа деген сенімінің дәрежесі неғұрлым жоғары болса, журналист соғұрлым көп дереккөздерді пайдаланады, оларға сілтеме жасайды. Екінші жағынан, дереккөздердің қорғалу дәрежесі неғұрлым жоғары болса, журналист оларға соғұрлым аз сілтеме жасайды.

Жариялау кезінде сіз дереккөзге сілтеменің бірнеше деңгейін пайдалана аласыз:

- ✓ Толық сәйкестендіру
- ✓ Ішінара сәйкестендіру
- ✓ Анонимді дереккөз
- ✓ Сілтеме жоқ.

## ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ МОТИВТЕРІ

Дереккөздердің мінез-құлқының себептері мен мотивтерін түсіну олармен қарым-қатынас жасаудың дұрыс тактикасын жасауға, сондай-ақ өзіңізді пайдаланып кетуден қорғауға көмектеседі.

## ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚСЫЗ

Идеялық

Серіктестер

Жасырын немесе көп сөйлейтіндер.



## БЕЛГІЛІ БІР ОЙМЕН:

- Ақылы көздер
- Бәсекелестер
- Өкпелілер
- Қызғаншақ адамдар
- «Айдап салушылар»
- «Геростраттар»
- «Айырбастаушылар»
- «Бұрынғылар»





# 9 ЖУРНАЛИСТІК ЗЕРТТЕУДЕГІ ИНТЕРВЬЮ



Интервью – баспасөзде, радиода, теледидарда таратуға арналған кейбір өзекті, әлеуметтік маңызы бар мәселелер бойынша бір немесе бірнеше адаммен әңгімелесу. Журналистика жанрының бірі.

Зерттеу барысында сұхбат ақпарат алудың өзіндік ерекшеліктері бар маңызды тәсілі болып табылады, журналист сарапшылар мен оқиғаларға қатысушылардан фактілер мен түсініктемелерді жинап қана қоймайды, сонымен қатар зерттеуге қатысатын адамдарға жақпайтын сұрақтарды қояды.

## ЗЕРТТЕУ БАРЫСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН СҰХБАТ ТҮРЛЕРІ:

**Ақпараттық сұхбат** (куәгермен, қатысушымен, жәбірленушімен сұхбат). Бұл жағдайда журналистің мақсаты оқиғаны түсінуге, дереккөздерден алынған ақпаратты және журналистің өз бақылауының нәтижелерін растауға көмектесетін мүмкіндігінше көп фактілерді жинау;

**Пікірлер сұхбаты (сарапшы).** Журналистің мақсаты фактілерді жинақтау ғана емес, сонымен қатар сараптамалық түсініктеме алу, себеп-салдарлық байланыстарды, жасырын үрдістерді, мәселені шешу жолдарын түсіндіру;

**Сұхбат-конфронтация немесе тосын сұхбат.** Мұндағы мақсат – түрлі себептермен журналистердің сұрақтарына жауап бергісі келмейтін, көпшілік үшін маңызды ақпаратты жасырып



жүрген шенеуніктерден немесе қатысушылардан фактілер мен түсініктемелер алу. Журналистерді бейтарап сұрақтардан басқа, сұхбат тақырыбының қарым-қатынастан қашатын себебі де қызықтыруы мүмкін;



**Жалпы сұхбат** – басты жағымсыз кейіпкермен сұхбат. Мақсат – кейіпкердің түсініктемелерін алу, сонымен қатар оның жауап беру құқығын пайдалану. Журналист зерттеу тақырыбының барлығын біліп, жалпы сұхбатқа барады. Кейіпкердің сұхбат беруден бас тартуы да маңызды ақпарат болып табылады және бұл туралы басылымда журналистің кейіпкерге сөйлеуге мүмкіндік бергенін, бірақ оның жауап беру құқығын пайдаланбағанын аудиторияға көрсету керек. Бұл кәсіби көзқарасты атап қана қоймайды, сонымен қатар кейінгі заңды талаптардан қорғайды.

Әңгімелесушімен қарым-қатынасқа дейін, кезінде және одан кейін журналистер толығырақ талдайтын мәселелерге тап болады.

## СҰХБАТҚА ДАЙЫНДАЛУ КЕЗІНДЕ ТУЫНДАЙТЫН МӘСЕЛЕЛЕР:

• **Сұхбат беруден бас тартқан кейіпкер журналиспен араласпайтынын тікелей айтады.**

Бұл жағдайда бас тартудың себебін білу маңызды, сонымен қатар оның қазір сөйлескісі келмейтінін немесе ешқашан сөйлескісі келмейтінін түсіну керек пе? Кейде әңгімелесуші «формадан тыс» болуы мүмкін. Мәселен, судья оны макияжсыз түсіргісі келмейтінін айтып, сұхбат беруден бас тартқан жағдай болды. Бұл жағдайда сұхбатқа қолайлы уақытты келісу қажет. Әңгімелесушінің бұрын журналистермен қарым-қатынас жасауда жағымсыз тәжірибесі болуы және оны қайталағысы келмеуі мүмкін. Қалай болғанда да, сұрақтардың мақсаты жеке қызығушылықты қанағаттандыру емес, аудиторияға ақпарат алу екенін түсіндірудің маңызы бар. Кейіпкер материалдың бәрібір шығарылатынын түсінуі керек, бірақ оның сараптамалық пікірі немесе пікірі жеткізілмеуі мүмкін.

• **«Кейінге қалдыру» («Ертең кел») - материалды дайындауды кез келген жолмен созғысы келетін кейіпкерлердің әдеттегі айласы.**

Бұл жағдайда бірнеше рет кейінге ығыстырылған соң әңгімелесушіге соңғы мерзім туралы айтудың мәні бар, содан кейін сіздің материалыңыз оның пікірінсіз әзірленіп, ақпарат құралында жарияланады, бірақ ол сіздің аудиторияңызды қызықтыратын сұрақтарға жауап беруге уақыт таппады.

- **Баспасөз хатшысына сілтеме, шенеуніктердің ыңғайсыз сұрақтарын болдырмаудың қарапайым тәсілі.**

Аудиторияны алғашқы дереккөзден тараған ақпарат қызықтыратынын, әсіресе журналистік зерттеу бейне форматта шығарылатын болса және тікелей сөйлеу қажет болған жағдайда, нақтылау маңызды.

- **Сұрақтарды алдын ала және жазбаша түрде беріңіз.**

Бір жағынан сұрақтарды алдын ала берудің екі жағымсыз салдары болуы мүмкін. Сұхбат барысында кейіпкер «жоспарланбаған» сұрақтарға жауап беруден бас тартады. Екінші жағынан, сұхбат беруші тарап тек өзіне ыңғайлы сұрақтарға жауап береді.

- **Журналистің сұрақтарына тек жазбаша түрде жауап беруге келісім беру.**

Сұхбат жасау барысында қосымша сұрақтар немесе түсіндіруді қажет ететін жайттар туындауы мүмкін екенін түсіндіру керек. Әсіресе, видеоға түсірген кезде жазбаша жауапты қабылдау еш мүмкін емес. Оның үстіне, кейіпкердің өзі берген жауап па, ол да түсініксіз.

- **Жоспарланған үлкен сұхбаттың орнына аз уақытқа кездесуге келісу.**

Сұхбат алу барысында қызықты әңгіме-дүкен құру арқылы кейіпкерді ұзақ уақыт сұхбатқа көндіруге болады. Бес минуттың сұхбат үшін де, үлкен сұхбат үшін де сұрақтарыңыз дайын болу керек

- **Анонимділік шартымен келісім.**

Бұл жерде әңгімелесушінің уәжін түсіну маңызды, егер ол зерттеуде анықталса, оған қауіп төніп тұр ма, әлде ол журналисті өз мүддесіне пайдаланғысы келе ме? Егер дереккөз зерттеу үшін маңызды болса және оны қорғау қажет болса, оның жеке басын жасыру үшін абай болу керек. Видеоға түсіргенде әңгімелесушінің бетін бұлдыратады, басқа идентификациялық белгілердің жасырылғанына көз жеткізу керек (ақпарат берген адамды қолындағы сағаты бойынша анықтаған кездер болды, сағат видеода көрініп қалса керек).

Сұхбатты артқы жарықта, әңгімелесушінің сұлбасы ғана көрінгенде немесе кейіпкер көрерменге арқасын беріп отырғанда жазуға болады. Оның даусын өзгертуге болады, бірақ оның айтқаны басқа журналистің дауысымен оқылса жақсы. Мұндай жағдайларда көрермендерге кейіпкердің жеке басының неліктен және қалай жасырылғанын үнемі түсіндіру қажет.

## **ЖОҒАРЫДА АЙТЫЛҒАНДАРДЫ ҚОРЫТЫНДЫЛАЙ КЕЛЕ, СІЗГЕ ТАҒЫ БІРНЕШЕ МАҢЫЗДЫ ТАРМАҚТАРДЫ ҚОСУ КЕРЕК:**

- **Сұхбаттың тақырыбы мен мақсатын анықтау қажет.**

Ненің маңызды екенін анықтаңыз: фактілерді жинаңыз, түсініктеме алыңыз немесе адамның заңсыз әрекеттері туралы бар ақпаратты түсіндіретін сұрақтар қойыңыз. Мақсатқа қарай тактика мен сұрақтардың реттілігі таңдалады.

- **Негізгі сұрақтарды құрастырыңыз.**

Жоғарыда айтылғандай, жалпы сұхбатта, мысалы, бір ғана сұрақ қоюға болатынын түсініп, В жоспарының болуы және сұрақтарды маңыздылығы бойынша ретке келтіру маңызды.

- **Осы сұрақтарға жоғары сапалы жауап бере алатын сұхбаттасушыны анықтаңыз.**

Көбінесе сарапшы сұхбатында журналист не болғанын, жауаптардың неліктен әртүрлі екенін және бұл нені білдіретінін түсіну үшін бірнеше сарапшылардан сұхбат алып, олардың бағалауын салыстыруға мәжбүр болады.

- **Әңгімелесуші және әңгіме тақырыбы туралы мүмкіндігінше көбірек ақпарат жинаңыз.**

Бұл журналист үшін кейіпкермен және сарапшымен үлкен сұхбат жүргізу маңызды болған кезде қажет, мүмкін оның сұрақтарына жауаптар алдыңғы сұхбаттарда берілген. Сондай-ақ жиналған ақпарат әңгімелесушінің өзін қалай ұстайтынын түсінуге, онымен тиімді қарым-қатынас орнатуға көмектеседі. Әңгімелесу тақырыбын білу сұрақтарды құрастыруға көмектеседі және әңгімелесу барысында қабілетсіз болып көрінбейді.

- **Кездесудің орны мен уақытын келісіңіз.**

Кездесу орны ұзақ сұхбаттар үшін маңызды, егер кездесу оның аумағында өтсе, әңгімелесуші өзін сенімдірек сезінеді. Егер адам редакцияда немесе өз кеңсесінде кездесуден қорқатын болса, жиналысты қоғамдық орында ұйымдастырудың мәні бар.

Әңгімелесушінің айтып қана қоймай, көрсету қажеттілігі туындаса, журналист зерттеп жатқан оқиға орнында сұхбаттың жазбасын ұйымдастыру қажет болуы мүмкін.

• **Ережелер бойынша алдын ала келісіңіз: жазбада, фондық немесе жазбадан тыс.**

Бұл дереккөзді қорғаумен байланысты. Кейде журналист үлкен суретті алу үшін инсайдермен сөйлесуі керек, бірақ ол дереккөзді ешқашан келтірмейді немесе сілтеме жасамайды. Мұндай жағдайлар алдын ала келісілуі керек.

### **СОНЫМЕН, ЖУРНАЛИСТ СҰХБАТ АЛУ ҮШІН АДАММЕН КЕЗДЕСТІ, ОСЫ КЕЗЕҢДЕ ҚАНДАЙ МӘСЕЛЕЛЕР ТУЫНДАЙДЫ?**

Әңгімелесу кезінде туындайтын мәселелер:

• **Кейіпкер камераны немесе дыбыс жазғышты өшіруді талап етеді.**

Көбінесе адамдар өз сөздерінің жазылып жатқанын түсінгенде ыңғайсыз сезінеді. Жазбаға назар аудармау, әңгімелесушіге ол хабарлайтын ақпаратты бұрмаламау үшін жазбаның маңызды екенін түсіндіру маңызды. Сұхбаттасушы өз сөзінен бас тартқан жағдайда, сіздің әңгімеңіздің жазбасы оның болғанының дәлелі екенін есте ұстаған жөн. Шенеуніктермен сөйлескенде, заң журналистің техникалық құралдарды пайдалана отырып ақпарат жинау құқығына кепілдік беретінін сыпайы түрде еске салған жөн.

• **Батырдың тілі бай, қысқа, бір буынды немесе тым шешен.**

Журналистің әңгімелесушілерінің бәрі бірдей шешен болып туа бермейді және өз ойын жеткізе алады. Егер кейіпкер тым шешен болса, оған жабық сұрақтар қоюдың мағынасы бар, бұл оны саналы түрде қысқа жауаптарға итермелейді. Ал, керісінше, ашық, егжей-тегжейлі жауапты қажет ететін сұрақтар қысқа әңгімелесушіні әңгімеге ынталандырады.

• **Кейіпкер күрделі тіркестермен сөйлейді, ғылыми және кәсіби терминологияны қолданады.**

Көбінесе мамандар өздері түсінетін тілде сөйлейді, кәсіби лексиканың нені білдіретіні де баршаға түсінікті деп ойлайды. Бұл жағдайда журналист ақпаратты өзі түсініп қана қоймай, оны өз аудиториясына адекватты түрде жеткізе алу үшін кәсібилік туралы түсініктеме сұрау маңызды.

• **Кейіпкер жауап берудің орнына сұрақ қоя бастайды.**

Бұл мынадай мәлімдемелермен ыңғайсыз сұрақтардан аулақ болу тактикасы: «Ал, сіз қалай ойлайсыз?», «Сіз мұны қайдан білесіз?»,

«Менің орнымда не істер едің?» және т.б. Аудитория үшін журналистің емес, сұхбат кейіпкерінің жауаптары маңызды екенін түсіндіре отырып, сұхбаттасушыны дер кезінде тоқтату маңызды.

• **Кейіпкер тақырыптан ауытқиды, сұраққа жауап бермейді.**

Бұл қойылған сұрақты дұрыс түсінбеудің, шамадан тыс шешендіктің немесе ыңғайсыз сұраққа жауап бермеу әрекетінің нәтижесі болуы мүмкін. Бұл жағдайда сұрақты қайталап, қайталау керек. Әңгімелесуші қайтадан жауап бермесе, журналист сұрағына неге жауап бергісі келмейтінін ақырын сұрап, қайталаңыз.

• **Батыл сұраққа жауап беруден бас тартады.**

Бұл жағдайда оның себебін түсіну маңызды, мүмкін мәселе тек жеке нәрсеге қатысты болуы мүмкін немесе әңгімелесуші өз сөздерінің салдарының қаупін сезінеді. Егер бұлай болса, жауапты талап етпеуге немесе бұл жауапты басылымда қолданбайтыныңызға кепілдік беруге болады. Бұл сұраққа жауаптың қаншалықты сыни екенін бағалау, егер жауап қажет болса, сұхбатты жалғастыру, сұрақты соңына дейін кейінге қалдыру, сұхбат соңында оны әңгімелесушіге қайта тапсыру және оны түсіндіру мағынасы бар. Кейіпкердің жауабы аудитория үшін маңызды.

• **Кейіпкер дөрекі, жеке басқа тіл тигізеді.**

Агрессия көбінесе журналист жинаған ақпаратты ашуға бағытталған қорғаныс реакциясы болып табылады. Ауызша агрессия жағдайында бұл фактіні құжаттау маңызды, әңгімелесушімен дауласпау, оның неге бұлай әрекет ететінін және неліктен сөйлесудің орнына жанжал шығаратынын сұрау керек? Сонымен қатар, егер журналист оқиға орнында куәгерден немесе жәбірленушіден сұхбат алып жатса, агрессия күйзеліске реакция болуы мүмкін. Бұл жағдайда сұхбатты тоқтатып, басқа әңгімелесушіні табуға тырысу керек.

• **Кейіпкер сұхбатты сөйлемнің ортасында тоқтатады, сұхбат болған жерден кетеді.**

Әңгімелесуші қойылған сұраққа қанағаттанбай, орнынан тұрып, сұхбат болған кеңседен шығады. Оның барлық әрекеттерін құжаттау маңызды, егер ол камерада көрінбесе, оның әрекетін дауыстап: «Қайда бара жатырсың?» деп сұрайды. «Неліктен сұраққа жауап бергің келмейді?» деп сұрау керек.

Біз ақпаратты жою үшін журналистердің камералары мен дыбыс жазу құрылғыларын тартып алу әрекеттеріне дайын болуымыз керек.

• Кейіпкер материалда өз жобаларын немесе бизнесін «жарнамалауды» сұрайды.

Бұл журналист жұмысының принциптері мен стандарттарын түсінбеу немесе журналист пен БАҚ адалдығына ие болу үшін пара алу-дың жасырын түрі болуы мүмкін. Журналистика мен жарнама – медиа бизнестің әртүрлі саласы, журналист жарнамамен айналыса алмайды. Мұны әңгімелесушіге түсіндіріп, басылымның жарнамалық қызметіне хабарласуды ұсыну қажет.

**СҰХБАТ КЕЗІНДЕ ЕСТЕ САҚТАУ КЕРЕК ТАҒЫ БІРНЕШЕ МАҢЫЗДЫ ЖАЙТТАР БАР:**

- ➔ Егер журналист оқиға кезінде жұмыс істеп, қатысушылармен сөйлесіп жатса, сұхбаттың басында өзін таныстырып, адамға үндеу мақсатын түсіндіру қажет.
- ➔ Алдын ала келісім бойынша сұхбат болған жағдайда, бейтарап сұрақтармен әңгімелесушіні жеңу керек. Мұнда кейіпкердің жеке басын алдын ала зерттеу пайдалы болады.
- ➔ Тақырыпты бақылау: әңгімелесушінің жауаптардан жалтаруына немесе басқа тақырыпқа алаңдауына жол бермеу және оны әңгіменің негізгі ағымына қайтару.
- ➔ Ақпараттың толықтығын бақылау: максималды ақпаратты алуға ұмтылу.
- ➔ Логикалық бақылау: жауаптардағы қайшылықтар мен қателерді түзету. Кейде журналистер «бақылау» мақсатында сұрақтар қояды, олардың жауаптары белгілі және сұхбаттасушының шынайылығын оларға берілген жауаптардың шынайылығымен бағалауға болады.
- ➔ Жазу дәптеріне маңызды фактілерді ғана емес, сонымен қатар әңгімелесу мен әңгімелесуші туралы өз бақылауларыңызды жазыңыз.
- ➔ Әңгімелесудің соңында айтылған сөзге толықтыратын бірдеңе бар ма деп сұраудың мәні бар, мүмкін әңгімелесуші тағы біраз мәліметтерді есіне түсірді немесе қойылмаған сұраққа жауап бергісі келеді.
- ➔ Жаңа кездесу ұйымдастырыңыз, себебі журналист сұхбат барысында айтылған сөздердің кейбір мәліметтерін нақтылауы қажет болуы мүмкін.
- ➔ Сұхбатты қашан аяқтау керектігін анықтаңыз, бірақ журналист немесе оның әңгімелесушісі сұхбат сайтынан шықпайынша, магнитофон мен камераны өшірмеңіз.

**СҰХБАТТАН КЕЙІН ЖУРНАЛИСТ КЕЗДЕСЕТІН МӘСЕЛЕЛЕР:**

• Бейне немесе аудио жазбаның сапасы нашар немесе оның бір бөлігі немесе барлығы жоғалған, себебі камерадағы немесе дыбыс жазу құрылғысындағы батарея заряды таусылған.

Мұндай жағдайда кем дегенде бір сақтау құралы жазбаны сақтау үшін әрқашан бірнеше құрылғыда түсіру және жазу керек. Сұхбатты аяқтағаннан кейін журналист қандай дәйексөздерді қолданғысы келетінін шамамен түсінеді, егер бұл қарама-қайшылықты сұхбат болмаса, сұхбаттасушыға техникалық ақауды мойындау және қажетті жауаптарды қайта жазуды ұсынуға болады.

• Маңызды сұрақ қоюды ұмытып кететін кездер

Әңгімелесуге мұқият дайындалу арқылы проблемаларды болдырмауға болады, бірақ бұл орын алса, егжей-тегжейлерді нақтылау және сұрақ қою үшін әңгімелесушімен байланысу керек.

• Кейіпкер оған материалдың мәтінін оқу және жариялау алдында рұқсат беруді талап етеді.

Редакциялық зерттеудің барлық қағидасы - редактордан, БАҚ заңгерінен және факті тексерушіден басқа ешкімге оқуға материал бермеу. Егер сұхбаттасушы ресми ақпарат көзі болса, оның айтқандарының барлығын жариялау үшін алдын ала рұқсат талап етілмейді. Сұхбаттасушыны оның тікелей дәйексөздерімен таныстырға болатын шығар, оны журналист сұхбатында ықтимал қателіктерді болдырмау үшін пайдаланады.

• Зерттеуді жариялайтын уақыт болды, кейіпкер өз сөздерін оқып үлгермеді

Журналист сұхбаттасушыға басылымның жариялану мерзімі туралы және оның дәйексөздерін оқып үлгермесе де, зерттеу босатылатынын дереу ескертуі маңызды, өйткені журналисте оның айтқанын растайтын жазба бар.

• Кейіпкер стенограмманы оқығаннан кейін сөзінен бас тартады.

Бұл қиын сәт және жариялау туралы шешім қабылдамау себептеріне, дереккөздің маңыздылығына, оның мәртебесіне және зерттеу үшін ақпаратқа байланысты. Егер бұл шенеунік болса және ақпараттың қоғамдық маңызы бар болса, ол сөзінен бас тартқанын айтып, жариялануы ықтимал.



Әңгімелесуден кейін жазбаның сапасын тексеруден басқа, әңгімелесушінің деректерін (тегінің, атының, әкесінің атының және лауазымының дұрыс жазылуын) тексеру қажет; сондай-ақ әңгімелесушінің басқа ақпарат көздері арқылы хабарлаған фактілері.

Сұхбат сұрақтары тақырыбына да тоқталайық. Зерттеушілер сұрақтардың келесі түрлерін анықтайды:

Ашық сұрақтарға егжей-тегжейлі жауаптар ала аласыз. Сұхбатты мына сөздермен бастаңыз: «бізге айтыңыз», «Қалай?», «Неліктен?», «Не үшін?», «Не?», «ДДСҰ?», «Қайда?», «Қашан?».

Жабық немесе балама сұрақтар ақпаратты немесе журналист болжамын растайтын немесе жоққа шығаратын нақты «иә» немесе «жоқ» жауаптары қажет болғанда қойылады.

Тікелей сұрақтар әңгімелесушінің белгілі бір оқиғаға немесе процеске қатысуы туралы ақпарат алу үшін жіберіледі.

Жанама сұрақтар, әдетте, әңгімелесушінің пікірін, оның мәселеге немесе оған тікелей қатысы жоқ процестерге қатынасын білуге бағытталған.

### СҰХБАТ СҰРАҚТАРЫН ЖАЗУ КЕЗІНДЕ МЫНАЛАРДЫ ҚОЛДАНБАҢЫЗ:

- ➔ Сұраулы сөйлемнің орнына нақты бекітілген сөйлем. Әңгімелесуші мұндай тұжырымды өзіне журналист көзқарасын таңу деп қабылдауы мүмкін.
- ➔ Бір қойғанда бірнеше сұрақ қою. Әңгімелесушінің өзіне ыңғайлы біреуіне жауап беріп, қалғанына жауап бермеу қаупі бар.
- ➔ Шамадан тыс жүктелген, түсінуге қиын сұрақтар. Олар әңгімелесушіде қарсылық пен шиеленіс тудырады, сонымен қатар журналистің құзыреттілігіне күмән тудырады.
- ➔ Ойландыратын сұрақтар. Әңгімелесушіні «дұрыс» жауаптармен шақырмаңыз.
- ➔ Сұрақтағы пікірлер мен өзіндік бағалаулар. Журналист үшін сұхбаттасушының пікірін білу маңызды, оған өз пікірін таңу емес.
- ➔ Сұрақты белгілеу. Бұл әңгімелесушіні ренжітіп, оның эмоционалды реакциясын тудыруы мүмкін.
- ➔ Риторикалық, яғни жауапсыз сұрақтар. Журналист жауабын қажет етпейтін нәрсені емес, не білгісі келетінін сұрауы керек.

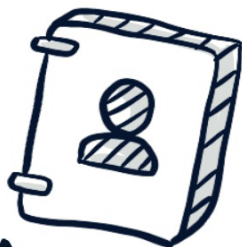
### ЖУРНАЛИСТ СҰХБАТТАСУШЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТА ШИЕЛЕНІСТІ ЖАҒДАЙДАН АУЛАҚ БОЛА АЛАДЫ, ЕГЕР ОЛ ТЫРЫССА:

- ➔ осы нақты адамға неліктен сұхбат беруді сұрағаныңызды түсіндіріңіз;
- ➔ егер бұл орын алса, сұраққа жауап беруден бас тартудың себептерін түсіну;
- ➔ сұхбаттасушы сөйлесіп жатқанда, сұхбатты өз бастамаңызбен үзбеңіз;
- ➔ қайғылы оқиғалар мен апаттардың куәгерлерімен әңгімелесу кезінде бақытсыздықтар мен қылмыстардың егжей-тегжейлерінен дәм татпаңыз;
- ➔ әңгімелесушіні мазалайтын сұрақтардың жаңа тұжырымдарын ойлап табу, олардың интонациясын әртараптандыру;
- ➔ прокурор екпінімен сұрақтар қоймау.

Есіңізде болсын, сіз ток-шоуда емессіз және сіздің сұрақтарыңыз оқырманға өзіңізді көрсету үшін емес, сұхбаттасушыдан бірдеңе үйренуге арналған.



# ЗЕРТТЕУДЕГІ ИНТЕРВЬЮ



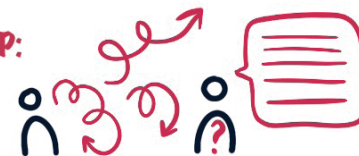
**АҚПАРАТТЫҚ СҰХБАТ** (куәгермен, қатысушымен, жәбірленушімен сұхбат). Бұл жағдайда журналистің мақсаты суретті түсінуге, деректі дереккөздерден алынған ақпаратты және журналистің өз бақылауының нәтижелерін растауға көмектесетін мүмкіндігінше көп фактілерді жинау;

**ПІКІРЛЕР СҰХБАТЫ** (сарапшы). Журналистің мақсаты фактілерді жинақтау ғана емес, сонымен қатар сараптамалық түсініктеме алу, себеп-салдар байланысын, жасырын үрдістерді, мәселені шешу жолдарын түсіндіру;

**СҰХБАТ-КОНФРОНТАЦИЯ НЕМЕСЕ ТОСЫН СҰХБАТ.** Мұндағы мақсат – түрлі себептермен журналистердің сұрақтарына жауап бергісі келмейтін, көпшілік үшін маңызды ақпаратты жасырып жүрген шенеуніктерден немесе қатысушылардан фактілер мен түсініктемелер алу. Журналистерді бейтарап сұрақтардан басқа, сұхбат тақырыбының қарым-қатынастан қашатын себебі де қызықтыруы мүмкін;

**ЖАЛПЫ СҰХБАТ** – басты жағымсыз кейіпкермен сұхбат. Мақсат - кейіпкердің түсініктемелері мен пікірін алу, сонымен қатар оның жауап беру құқығын пайдалану.

## СҰХБАТҚА ҚОЙЫЛАТЫН СҰРАҚТАР:



### АШЫҚ СҰРАҚТАР

егжей-тегжейлі жауапты ұсынады, мына сөздермен бастаңыз: бізге айтыңыз ... Қалай? Неліктен? Не үшін? Не? ДДСҰ? Қайда? Қашан?

### ЖАБЫҚ

немесе балама сұрақтар ақпаратты немесе журналист болжамын растайтын немесе жоққа шығаратын нақты «иә» немесе «жоқ» жауаптары қажет болғанда қойылады.

### ТІКЕЛЕЙ

сұрақтар әңгімелесушінің белгілі бір оқиғаға немесе процеске қатысуы туралы ақпарат алу үшін жіберіледі.

### ЖАНАМА

сұрақтар, әдетте, әңгімелесушінің пікірін, оның мәселеге немесе оған тікелей қатысы жоқ процестерге қатынасын білуге бағытталған.

## ӘҢГІМЕЛЕСУШІМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТА ШИЕЛЕНІСТІ ЖАҒДАЙДЫ БОЛДЫРМАУ ҮШІН:

- нақты осы адамнан неліктен сұхбат беруді сұрағаныңызды түсіндіріңіз;
- егер бұл орын алса, сұраққа жауап беруден бас тартудың себептерін түсіну;
- сұхбаттасушы сөйлесіп жатқанда, сұхбатты өз бастамаңызбен үзбеңіз;
- қайғылы оқиғалар мен апаттардың куәгерлерімен әңгімелескенде, бақытсыздықтар мен қылмыстардың егжей-тегжейін сұрамаңыз;
- әңгімелесушіні мазалайтын сұрақтардың жаңа тұжырымдарын ойлап табу, олардың интонациясын әртараптандыру; прокурорлық үнде сұрақтар қоймау.

# 10 АҚПАРАТТЫ ЖҮЙЕЛЕУ ЖӘНЕ САРАПТАУ

Зерттеу барысында журналист ең басынан бастап оған көптеген деректерді сұрыптап, жиналған ақпаратты талдауға, зерттеу нысанасына қажетті ақпаратты жылдам табуға ғана емес, сонымен бірге тұтас картинаны көруге мүмкіндік беретін жүйені құрайды.

## ЖИНАЛҒАН АҚПАРАТТЫ ЖҮЙЕЛЕУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ МЫНАЛАР ҮШІН ҚАЖЕТ:

- оқиғалардың немесе мәселелердің жайын қайта құру;
- гипотезаның дұрыстығы мен дәлелділігін тексеру немесе жаңа гипотезаны тұжырымдау;
- жиналған фактілердегі қайшылықтар мен сәйкессіздіктерді көру;
- тергеуде не жетіспейтінін көру;
- қосымша ақпарат жинау жоспарын құру.

## ЖИНАЛҒАН АҚПАРАТТЫ ЖҮЙЕЛЕУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ МЫНАЛАРДЫ ҚАМТИДЫ:

- Оқиғалар ретін қайта құру (хронология) – зерттелетін жайтты немесе тақырыптағы оқиғалықтарды немесе бетбұрыс нүктелерін табуға мүмкіндік береді.

→ **Картаға түсіру** (ушығып тұрған мәселені анықтау) - бақылау немесе қосымша зерттеулер жүргізу үшін бару керек аймақтарды анықтауға мүмкіндік береді.

→ **Қаржылық ағындарды қалпына келтіру** (келісімшарттар мен контрагенттер) – ережелерді бұзу мен теріс пайдалануды, сыбайлас жемқорлық операцияларын табуға мүмкіндік береді.

→ **Ұйымдар мен адамдар** (туыстар, құрылтайшылар, еншілес және үлестес ұйымдар) арасындағы байланыстар мен қарым-қатынастарды қадағалау – жасырын байланыстарды табуға және ашуға мүмкіндік береді.

→ **Ресми нұсқаны шынайы жағдаймен салыстыру** – фактілерді ресми түсіндіруде қарама-қайшылықтарды, дәлсіздіктерді және айла-шарғыларды табуға мүмкіндік береді

Журналистің ақпаратты жүйелеу мен талдаудағы жұмысы қандай детальдардың жетіспейтіні және оны қайдан алуға болатыны белгілі болған кезде басқатырғышты құрастыру сияқты. Құжаттарды талдауды және оларға қол жеткізуді жеңілдету үшін зерттеу барысында жиналған құжаттардың мұрағатын жүйелеудің мәні бар.

Мұрағаттар жинақталған ақпаратқа жылдам қол жеткізуді (іздеу операторы), жиналған ақпаратты талдау және жаңа материалдарды біріктіру мүмкіндігін (сақтау жүйесін стандарттау), сондай-ақ тергеу материалдарының көшірмелері, жазбаларын сақтауды қамтамасыз ету үшін қажет.

## ЗЕРТТЕУ МҰРАҒАТЫ НЕМЕСЕ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЖАТЫ БІРНеше ДЕРЕКТЕР ЖИНАҒЫНАН ТҰРАДЫ:

- Дереккөздер базасы – адамдар, ұйымдар, кәсіпорындар;
- Кәсіби мамандардың немесе сарапшылардың деректер базасы;
- Ресми және бейресми құжаттар, түпнұсқалар мен көшірмелер, соның ішінде сканерлеу;
- Оқиғаның кейіпкерлері мен қатысушыларымен сұхбаттардың транскрипциясы;
- Журналистің өз бақылауының күнделіктері;
- Тергеу тақырыбына қатысты БАҚ жарияланымдары;
- Бейне файлдар, аудио файлдар, фотосуреттер;
- Материалдық заттар мен заттай дәлелдемелер



## МҰРАҒАТТА ЖИНАҚТАЛҒАН АҚПАРАТТЫ ЖҮЙЕЛЕУ- ДІҢ БІРНЕШЕ ПРИНЦИПІ БАР.

**Пәндік-тақырыптық** – кітапханадағы тақырыптық каталогтар сияқты белгілі бір иерархияда тақырыптық принцип бойынша материалдарды ұйымдастыру. Көбінесе бұл әдіс бірнеше зерттеу немесе редакциялық мұрағат материалдарын жүйелеу үшін қолданылады. Бұл ыңғайлы, өйткені әрбір тақырыптық контентте бір тақырыпқа қатысты ұқсас құжаттарды көруге болады.

**Алфавиттік-номиналды** – аттары, фамилиялары, кәсіпорындар мен ұйымдардың атаулары, құжаттар авторлары және т.б. бойынша іздеу арқылы мұрағатта әліпбилік іздеуді ұйымдастыруға мүмкіндік беретін материалдарды ұйымдастыру. Ол кітапханалардағы алфавиттік каталогқа ұқсайды және көбінесе дереккөздердің, контактілердің, сарапшылардың жеке дерекқорларын немесе деректер қорын жасау, құжаттарды адамның аты-жөнімен байланыстыру үшін қолданылады. Бұл жеке тұлғалар немесе ұйымдар туралы ақпаратты іздеу кезінде де көмектеседі.

**Топографиялық** – географиялық атауларға (елдер, облыстар, аудандар, елді мекендер, мекен-жайлар) қатысты ақпаратты ұйымдастыру. Елді мекенге немесе белгілі бір аумаққа қатысты ақпаратты талдауға және жүйелеуге көмектеседі. Белгі карталары мен тығыздық карталарын жасау үшін пайдалы.

Мұрағаттың электронды нұсқасында құжаттарды «тегтеу» немесе белгілеу арқылы жүйелеудің барлық аталған принциптерін біріктіруге болады. Белгілеу ережелері міндетті түрде атауларды, географиялық атауларды, қызмет салаларын, өнеркәсіп салалары мен түрлерін, әлеуметтік процестердің атауын, әлеуметтік және философиялық категорияларды қамтуы керек. Бұл тақырыптық, алфавиттік және топографиялық принциптерге сәйкес материалдарды құрылымдау, бір немесе бірнеше тегтерге негізделген таңдау жасауға мүмкіндік береді.

**Хронологиялық** – ескіден жаңасына қарай оқиғалар тізбегі бойынша материалдарды ұйымдастыру. Оқиғалардың хронологиясын қадағалауға мүмкіндік береді, күні бойынша ақпаратты іздеуге көмектеседі: құжатты жасау, құжатта сипатталған оқиғалар немесе мұрағатқа ақпаратты енгізу

## СОНДАЙ-АҚ, МҰРАҒАТТАҒЫ АҚПАРАТТЫ КЕЛЕСІДЕЙ ҰЙЫМДАСТЫРУҒА БОЛАДЫ:

- формат мүмкіндігі немесе **файл түрі** бойынша  
-мәтіндер, кестелер, графика, фотосуреттер, аудио, бейне және т.б.;
- **қол жеткізу** режимі бойынша  
-ашық, құпия;
- **алу тәсілі/көзі** бойынша  
-ақпараттық сұраныс, веб-іздеу, бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарияланымның көшірмесі, пошта арқылы жасырын түрде және т.б.;
- **тасымалдаушы түрлері** бойынша  
қағаз, электронды, пленка, кассета және т.б.

Зерттеу мұрағаты файлдар тобынан тұрады, олар үшін әрбір файлға атау берудің нақты принципін таңдау қажет. Файл оқиғаның толық күнін (жылын, айын, күнін) немесе құжаттың қабылданғанын, құжат байланыстырылатын жеке атауын (тегі немесе фирмалық атауы), ақпарат түрін (ресми немесе бейресми құжат) қамтуы мүмкін.

Файл атауының басындағы күн файлдың қашан өзгертілгеніне немесе жасалғанына қарамастан қалтадағы файлдарды тура немесе кері хронология бойынша дәрежелеуге мүмкіндік береді, ал тақырыптағы тиісті атау атау бойынша іздеуді жеңілдетеді. Жоғарыда сипатталған хронология элементтері мен тақырыптық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, бір тақырыпқа қатысты файлдарды ішкі каталогтарда сақтау маңызды.

Тағы бір маңызды мәселе - сақтау құралдарын таңдау, сонымен қатар файлды құруға арналған бағдарламалық қамтамасыз ету жүйесі.

Файлдарды жасаудың ең қарапайым және тиімді жүйесінің бірі - Excel электрондық кесте жүйесі, онда біз:

- дәреже (үлкеннен кішіге, ертеден соңғыға дейін),
- берілген критерийлер бойынша ақпаратты сүзу,
- бөлек жолдарда немесе бағандарда іздеу,

- бір рет басу арқылы қалаған құжатқа өту мүмкіндігімен желідегі немесе дискідегі мұрағаттық құжаттардың орналасуы туралы ақпаратты гиперсілтемелер арқылы біріктіру.







# АҚПАРАТТЫ ЖҮЙЕЛЕУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ


## ЖИНАЛҒАН АҚПАРАТТЫ ЖҮЙЕЛЕУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ НЕ ҮШІН ҚАЖЕТ:


- оқиғалардың немесе мәселелердің барысын қайта құру; гипотезаның дұрыстығы мен дәлелділігін тексеру
- немесе жаңа гипотезаны тұжырымдау; жиналған фактілердегі қайшылықтар мен
- сәйкессіздіктерді көру;
- зерттеуге не жетіспейтінін көру; қосымша ақпарат жинау жоспарын құру.


## ЖИНАЛҒАН АҚПАРАТТЫ ЖҮЙЕЛЕУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ МЫНАЛАРДЫ ҚАМТИДЫ:

**ОҚИҒАЛАР РЕТІН ҚАЙТА ҚҰРУ** (хронология) – зерттелетін тарихтағы немесе тақырыптағы оқиқылықтарды немесе бетбұрыс нүктелерін табуға мүмкіндік береді. 

**КАРТАҒА ТҮСІРУ** (мәселенің «ыстық нүктелерін» анықтау) – бақылау немесе қосымша зерттеулер жүргізу үшін бару керек аймақтарды анықтауға мүмкіндік береді. 

**ҚАРЖЫ АҒЫНДАРЫН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ** (келісімшарттар мен контрагенттер) – ережелерді бұзу мен теріс пайдалануды, сыбайлас жемқорлық операцияларын табуға мүмкіндік береді. 

**ҰЙЫМДАР МЕН АДАМДАР** (туыстар, құрылтайшылар, еншілес және аффилирленген тұлғалар) арасындағы байланыстар мен қарым-қатынастарды қадағалау – жасырын байланыстарды табуға және ашуға мүмкіндік береді. 

**РЕСМИ НҰСҚАНЫ ШЫНДЫҚПЕН САЛЫСТЫРУ** – фактілерді ресми түсіндіруде қарама-қайшылықтарды, дәлсіздіктерді және айла-шарғыларды табуға мүмкіндік береді. 



## ЗЕРТТЕУ МҰРАҒАТЫ НЕМЕСЕ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЖАТЫ БІРНЕШЕ ДЕРЕКТЕР ЖИНАҒЫНАН ТҰРАДЫ:

- ✓ Дереккөздер базасы – адамдар, ұйымдар, кәсіпорындар;
- ✓ Мамандардың немесе сарапшылардың деректер базасы;
- ✓ Ресми және бейресми құжаттар, түпнұсқалар мен көшірмелер, соның ішінде сканерлеу;
- ✓ Оқиғаның кейіпкерлерімен және қатысушыларымен сұхбаттардың жазбасы;
- ✓ Журналистің өз бақылауының күнделіктері;
- ✓ Тергеу тақырыбына қатысты БАҚ жарияланымдары;
- ✓ Бейне файлдар, аудио файлдар, фотосуреттер;
- ✓ Материалдық заттар мен заттай дәлелдемелер.

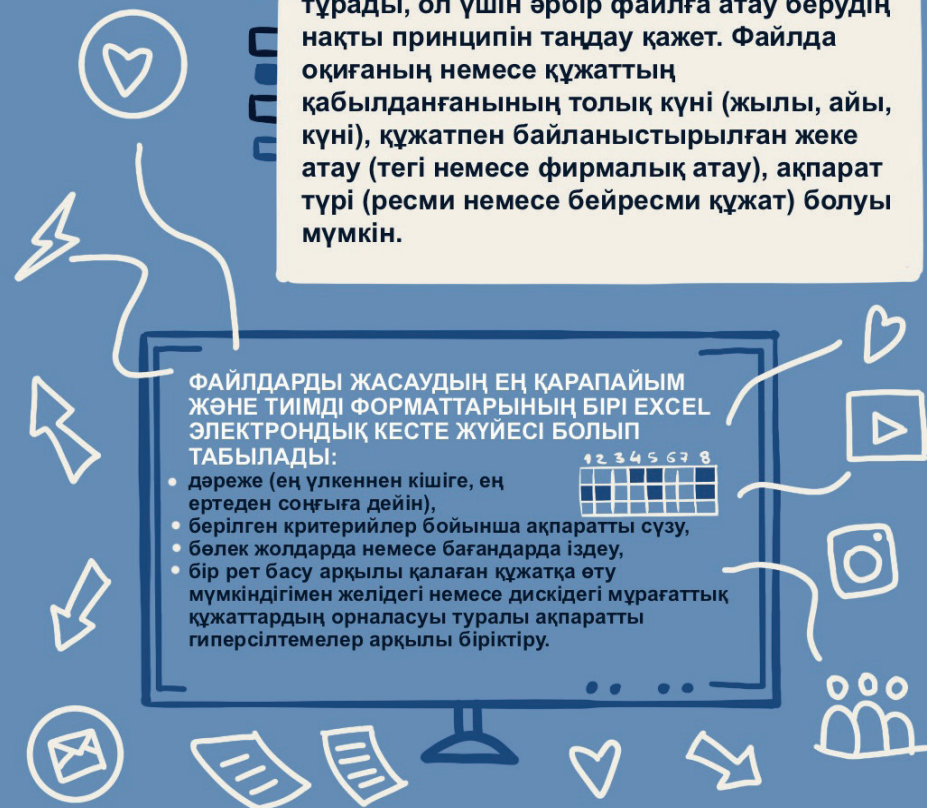
Зерттеу мұрағаты файлдар тобынан тұрады, ол үшін әрбір файлға атау берудің нақты принципін таңдау қажет. Файлда оқиғаның немесе құжаттың қабылданғанының толық күні (жылы, айы, күні), құжатпен байланыстырылған жеке атау (тегі немесе фирмалық атау), ақпарат түрі (ресми немесе бейресми құжат) болуы мүмкін.

### ФАЙЛДАРДЫ ЖАСАУДЫҢ ЕҢ ҚАРАПАЙЫМ ЖӘНЕ ТИІМДІ ФОРМАТТАРЫНЫҢ БІРІ EXCEL ЭЛЕКТРОНДЫҚ КЕСТЕ ЖҮЙЕСІ БОЛЫП ТАБЫЛАДЫ:

- дәреже (ең үлкеннен кішіге, ең ертеден соңғыға дейін),
- берілген критерийлер бойынша ақпаратты сүзу,
- бөлек жолдарда немесе бағандарда іздеу,
- бір рет басу арқылы қалаған құжатқа өту мүмкіндігімен желідегі немесе дискідегі мұрағаттық құжаттардың орналасуы туралы ақпаратты гиперсілтемелер арқылы біріктіру.



1	2	3	4	5	6	7	8



# 11

## ФАКТЧЕКИНГ ЗЕРТТЕУ БАРЫСЫНДА ЖИНАЛҒАН МӘЛІМЕТТЕРДІ ТЕКСЕРУ

Фактчекинг фактілердің дұрыстығын тексеруді, журналистің тергеуде жасаған мәлімдемелері мен тұжырымдарын растайтын дәлелді дәлелдемелердің болуын, материалдағы бейтараптылық пен теңгерімділікті талдауды, журналистер сілтеме жасаған ақпарат көздерінің сенімділігін тексеруді қамтиды. журналист, иллюстрациялар мен құндылық пайымдаулардың өзектілігі. Фактчекинг қате және сенімсіз ақпараттың таралуын болдырмауға, журналист пен редакция үшін құқықтық зардаптардың алдын алуға мүмкіндік береді.

Фактчекер – бірнеше жыл бұрын көптеген БАҚ пен ғылыми орталықтарда пайда болған кәсіп. Фактчекердің міндеті – басылымның жағымсыз кейіпкердің рөлін атқара отырып, басылымды сыни тұрғыдан талдап, журналистің үстінен сотқа шағым түсіру үшін ықтимал қателерді іздеу.



### МАТЕРИАЛДЫ ТЕКСЕРУ (ТҮПНҰСҚАЛЫҒЫН ТЕКСЕРУ) КЕЗІНДЕ ЖУРНАЛИСТЕН МЫНАЛАРДЫ СҰРАЙТЫНЫНА ДАЙЫН БОЛУ КЕРЕК:

- ➔ материалда пайдаланылған фрагменттің орнына толық бейне;
- ➔ басылымдағы бір суретті толықтыратын бүкіл фотосерия;
- ➔ материалда келтірілген деректерді растайтын құжаттардың көшірмелері;
- ➔ ақпараттық сұраныстарға жауаптар;
- ➔ келтірілген сұхбаттардың жазбалары;
- ➔ зертханалық зерттеулердің нәтижелері;

- ➔ сарапшылардың қорытындылары;
- ➔ заттай дәлелдемелер және т.б

Тексеру жылдам процесс болмауы мүмкін және журналистке қосымша дәлелдер жинау және жаңа ақпарат көздерін іздеу қажет болуы мүмкін. Журналист материалды дайындау кезеңінде өзіне келіп түскен құжаттардың дұрыстығын мұқият талдап, тексере отырып, ақпараттың дұрыстығын тексеруге байланысты көптеген мәселелердің алдын алады. Бұл мәтіндік құжаттарға да, фотосуреттер мен бейнелерге де қатысты. Алынған мәтіндерді тексергеннен кейін құжаттағы ақпарат бірегейлігі, плагиаттығы және оны басқа желілік ресурстармен пайдалануы тексеріледі.

Бұл дереккөз немесе репост екенін анықтадыңыз ба? Мәтіннің бірінші нұсқасын табыңыз. Мәтіннен дәйексөзді Google-ға қойып, бұрын белгілі жарияланған күнін іздеуді таңдаңыз. Мәтіннің көшірмелерін немесе көздерін табыңыз: кириллица үшін <https://content-watch.ru/text/> немесе <http://text.ru/antiplagiat>, ағылшын тілі үшін - Grammarly Plagiat Checker қолданбасын пайдалануға болады. Осы сілтемедегі мәтін бұрын WaybackMachine <https://archive.org/web/> арқылы өзгертілгенін қараңыз. Егер бет жойылған болса, оның мұрағатталған нұсқасы Google-да біраз уақыт сақталуы мүмкін - қызықтыратын бетке сілтеме алдында «кэш:» енгізіңіз.

### ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ МАТЕРИАЛДАР АВТОРДЫҢ ШЫНАЙЫЛЫҒЫ, НЕГІЗГІ ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕГІ ЖАЗБАНЫҢ БІРЕГЕЙЛІГІ ТЕКСЕРІЛЕДІ.

➔ Егер бұл хабарлама қоғамдық тұлғаға қатысты мәлімдеме немесе оқиға туралы болса, журналистер тексереді: «Ондай адам бар ма?», «Ол не айтты және қашан айтты?», «Бұл мәлімдеме ресми болды ма?», «Ол қайда болды және қалай қатысты?» деген сауалдар қойылуы мүмкін.

➔ Мәтінде дәйексөз келтірілсе немесе сарапшыға сілтеме жасалса, мынаны тексеріңіз: «Ондай адам бар ма?», «Оның біліктілігі мен құзыреті қандай?», «Ол не, қашан және қайда айтты?»

➔ Хабарламаны пайдаланушы пікірде немесе әлеуметтік желіде жасап, жариялаған болса, мынаны тексеріңіз: Бұл бот па әлде нақты адам ма? Желіде ол туралы не белгілі? Онымен қалай байланысуға болады? Ол өзі хабарлаған нәрселердің куәгері болды ма, әлде басқа көздерден ақпарат алды ма?



<http://snitch.name/>, <http://www.peakyou.com/>, <https://namechk.com/> қызметтерін пайдаланып автормен байланысты әлеуметтік медиа тіркелгілерін табуға тырысыңыз.

Электрондық түрдегі құжаттарда жасалған күнін, авторын, ұйымын, атауын, компьютердің IP мекенжайын және басқа да мәліметтерді білуге көмектесетін метадеректердің бар-жоғы тексеріледі. Ұйым белгілі болса – жарияланым көзі: ұйымның интернет-ресурсын табыңыз. Жазбаның нақты профильде/веб-сайтта жасалғанын тексеріңіз бе? Профильде/веб-сайтта осы тақырып бойынша қосымша ақпарат бар ма? Хабардың қай сайтта жарияланғанын білсеңіз, сайттың кімге тиесілі екенін және онымен байланысты сайттарды тексеріңіз. SpyOnWeb <https://spyonweb.com>, мысалы, байланысқан сайттар көрсететін Google Analytics код идентификаторларын қадағалауға мүмкіндік береді. Егер сипатталған оқиғаның күні белгілі болса, ұқсас ақпаратты күні бойынша табуға болады. Күні белгісіз болса, ұқсас мәтіндерді кілт сөздер бойынша іздеу керек.

#### ҚАЗІР БОЛЫП ЖАТҚАН НЕМЕСЕ БҰРЫННАН БОЛҒАН ОҚИҒА ОРНЫНА ЖЕТУ МҮМКІН БОЛМАСА НЕ ІСТЕУ КЕРЕК:

- ➔ оқиға болған жердің координаттарын анықтау;
- ➔ Google немесе Яндекс карталарын пайдалану, егер бұл елді мекен болса, үйлердің мекенжайларын тексеру;
- ➔ қызықты жердің қалай көрінетінін көру үшін Google Street View қолданбасын пайдаланыңыз;
- ➔ айналадағы адамдар мен кеңселердің телефон нөмірлерін табу үшін телефон анықтамалықтары арқылы;
- ➔ қоңырау шалып, не көргендерін сұраңыз.

Бұқаралық іс-шараларға қатысушылардың саны туралы ақпаратты тексеру үшін берілген аумақтағы физикалық жарамды адамдар санын есептейтін <https://www.marchecking.com/> сайты пайдалануға болады.

Кескінді манипуляциялау кең таралған және мыналарды қамтиды: жалған немесе орынсыз контекстті пайдалану; бұрышты немесе жақтауды манипуляциялау; нақты суретті бұрмалайтын суретті қосымша өңдеу; мәтінде айтылған оқиғаларға қатысы жоқ фотосуреттерді пайдалану.

#### ЗЕРТТЕУШІ ЖУРНАЛИСТЕР СУРЕТТІ ТЕКСЕРГЕН КЕЗДЕ:

**1 Фотосуреттің авторын немесе түпнұсқаның алынған орнын анықтау керек.** Ақпаратты таратып жатқан адамды тексеріңіз. Фотосуретті жүктеген немесе оны редакторға жіберген адаммен байланысып, сол адамның суретке түсіргенін сұраңыз. Дистрибьюторды тексеру WebMii арқылы мүмкін болады, ол адамның аты-жөні бар сілтемені іздейді, «веб-көріну» рейтингін береді, оның көмегімен жалған тіркелгілерді орнатуға болады. Рунеттен іздеу үшін [people.yandex.ru](http://people.yandex.ru) қызметін пайдалануға болады.

**2 Кескінді қайтадан іздеп шығыңыз.** Іздеу жүйелері ұқсас суреттерді көрсетеді, бұл кейде фотосуреттің өңделгенін және бұрын қай жерде жарияланғанын көруге көмектеседі. TinEye <https://tineye.com> - суреттің бірінші жазбасын көрсететін кері кескінді іздеудің тиімді құралы. Firefox браузері үшін «Кім менің суреттерімді ұрлады» плагині бар. Ол тек Google ғана емес, сонымен қатар Яндекс, TinEye немесе үшеуінен де бір уақытта іздей алады. Chrome браузері үшін RevEye плагині бар. Айнадағы суретте фото іздеу керек болса, <https://www12.lunapic.com/editor/?action=mirror> қызметі көмектеседі.

**3 Фотосурет шынымен мәлімделген нәрсені бейнелейтінін растауды табыңыз.** Фотосурет шынайы болуы мүмкін, бірақ сипаттамасы, жасалған орны немесе күні шындыққа сәйкес келмейді.

Қызметтер кескін метадеректерін тексеруге көмектеседі. Джефффридің Exif Viewer <http://exif.regex.info/exif.cgi> - фотосуретті немесе сілтемені жүктеп салуға болатын тегін қызмет - ол EXIF деректерін анықтайды (фотосурет қашан түсірілген, қандай құрылғымен ақпарат), кескін параметрлері, кейбір фотосуреттер үшін түсіру орнын да анықтауға болады). Кескіннің метадеректерін ашатын тағы бір құрал - <https://www.imgonline.com.ua/eng/exif-info.php>. Егер метадеректер болмаса, суретті мұқият зерделеу керек: машина нөмірі, ландшафт, киім стилі, жарнамалар, ғимараттар, дүкендер - бұл мәліметтер аумақты анықтауға көмектеседі, кейде жалғандықты көрсетеді.

Фотосуретті тексерудің тағы бір жолы - белгілі бір күні жарияланған жерде ауа-райы қандай болғанын көру. Бұл жерде Wolfram Alpha



іздеу жүйесі <https://www.wolframalpha.com/input?i=weather> көмектеседі. Белгілі бір жерде түсіру кезінде күн мен айдың орнын <http://suncalc.net/> және <https://www.mondverlauf.de/> қызметтері арқылы есептеуге болады. Google Maps, Google Street View немесе Wikimapia <http://wikimapia.org/> (GoogleMaps қолданбасының краудсорсинг нұсқасы) түсіру координаттары мен орнын анықтауға көмектеседі.

### Графикалық редакторлармен өңделген фотосуреттерді тексеріңіз

Яғни, өңдеу кезінде кескінде «аяқталған» немесе оған енгізілген аймақтарды табу. Түсірілімнен кейін фотосуреттің өзгергенін тексеруді бірқатар құралдарды пайдалану арқылы жасауға болады. Foto Forensics <http://fotoforensics.com> — қате деңгейін талдауды (ELA) жасай алатын веб-сайт, яғни суретте «сызылған» немесе өңдеу кезінде оған енгізілген аймақтарды таба алады. JPEGsnoop - бағдарлама компьютерде орнатылған (тек Windows жүйесінде жұмыс істейді), тек кескіндердің ғана емес, сонымен қатар AVI, DNG, PDF, THM пішімдерінің метадеректерін көруге мүмкіндік береді. Бұл кескіннің өңделгенін көруге мүмкіндік береді. Кескін өңделді ме? <http://imageedited.com> - фотосуреттерді өңдеуді талдаудың тағы бір онлайн қызметі.

Бейне фейктерімен жұмыс істеу суреттерге қарағанда қиынырақ, өйткені тексеру жүйелері аз және бейне арқылы іздеудің оңай жолы жоқ. Сондықтан бейнені жүктеп салу уақыты туралы деректерді зерттеп, оларды көрсетілген оқиғалар уақытымен салыстыру маңызды. Веб-сайтта ендірілген YouTube терезесін көріп жатсаңыз, бейне туралы қосымша ақпарат алу үшін бейне қызметіне өтіңіз (төменгі оң жақ бұрыштағы YouTube логотипін басыңыз). Тексерудің тағы бір жолы - Citizen Evidence Lab әзірлеген <https://citizenevidence.amnestyusa.org> DataViewer құралы арқылы кері бейне іздеу. Бұл бейненің бұрын қашан және қайда жарияланғанын тексеру үшін YouTube сайтындағы URL мекенжайын енгізіңіз. <http://www.watchframebyframe.com> қызметі бейнелерді кері кескін іздеу арқылы іске қосуға болатын слайдтарға кесуге көмектеседі. Тиімді қызмет <http://www.invid-project.eu> болып табылады, оның Chrome браузеріне арналған <https://chrome.google.com/webstore/detail/fake-video-news-debunker/mhccsroafgdgbhnhjfhkcmgknndkeenfhe> плагині бар. Сондай-ақ бейнені мұқият зерделеу керек: географиялық белгілер, архитектуралық бөлшектер, көше белгілері түсірілімнің нақты орнын анықтауға көмектеседі.

Егер біз оқиға туралы айтатын болсақ, онда келесі қадам осы жерден және түсіру уақытына қатысты фотосуреттерді іздеу болып табылады. Google Maps және Street View, Google Earth қызметтерінің

көмегімен. Геотегтер мен жердің аты арқылы сіз басқа нүктеден түсірілген басқа бейнелерді таба аласыз. Бейне геолокация нұсқаулығын Bellingcat веб-сайтынан табуға болады <https://ru.bellingcat.com/materialy/putevoditeli/2016/11/28/intro-to-geoloc-en/>. Тағы бір әдіс - бейнеде көргеніңізді кілтсөздермен сипаттап, оны YouTube немесе Google іздеуіне енгізу. Бейне астындағы пікірлерді мұқият оқып шығыңыз, көбінесе жалғанды әшкерелеу сізден бұрын жасалған.

### ТЕРГЕУ ЖУРНАЛИСТЕРІНЕ АРНАЛҒАН АҚПАРАТТЫ ТЕКСЕРУ ҚҰРАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ БОЙЫНША ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАРДЫ КЕЛЕСІ СІЛТЕМЕЛЕР БОЙЫНША ТАБУҒА БОЛАДЫ.

➡ Журналистерді зерттеуге арналған ақпаратты тексеру жөніндегі нұсқаулық [https://verificationhandbook.com/book2\\_ru/](https://verificationhandbook.com/book2_ru/) ;

➡ GIJN бейне тексеру нұсқаулығы <https://gijn.org/2018/05/24/extended-guide-to-verification/> , <https://gijn.org/ru-factchecking-verification/> ;

➡ Факт-тексеру нұсқаулығы <https://verificationhandbook.com/additionalmaterial/> ;

➡ Журналистерді зерттеуге арналған ақпаратты тексеру құралдарын құрастыру <https://www.publicmediaalliance.org/tools/fact-checking-investigative-journalism/> ;

➡ Фактілерді тексеруге арналған құралдар жинағы <https://start.me/p/ZGAzN7/verification-toolset>.

## ФАКТЧЕКИНГ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ БАРЫСЫНДА ЖИНАЛҒАН МӘЛІМЕТТЕРДІ ТЕКСЕРУ

Фактчекинг мыналарды қамтиды:

- фактілерді тексеру,
- тергеу барысында журналист жасаған мәлімдемелер мен тұжырымдарды растайтын сенімді дәлелдердің болуы;
- материалдағы бейтараптық пен тепе-теңдікті талдау;
- журналист сілтеме жасаған ақпарат көздерінің сенімділігі;
- иллюстрациялар мен құнды пайымдаулардың орындылығы.

Фактчекинг қате және сенімсіз ақпараттың таралуын болдырмауға, журналист пен редакция үшін құқықтық зардаптардың алдын алуға мүмкіндік береді.

**Материалды тексеру (түпнұсқалығын тексеру) кезінде журналистен мыналарды сұрайтынына дайын болу керек:**

- материалда пайдаланылған фрагменттің орнына толық бейне;
- басылымдағы бір суретті толықтыратын бүкіл фотосерия;
- материалда келтірілген деректерді растайтын құжаттардың көшірмелері;
- ақпараттық сұраныстарға жауаптар;
- келтірілген сұхбаттардың жазбалары;
- зерттеулер мен зертханалық зерттеулердің нәтижелері;
- сарапшылардың қорытындылары мен шешімдері;
- заттай дәлелдемелер және т.б.

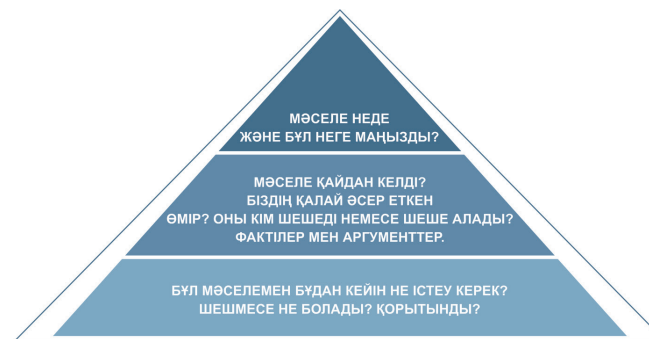
# 12 СТОРИТЕЛЛИНГ



**Storytelling – контент әзірлеу құралдарының әлеуетін пайдаланатын оқиғалар мен мысалдар арқылы ақпаратты тиімді жеткізу әдісі. Қарапайым тілмен айтқанда, бұл көп тұтынылатын контент әзірлеу мүмкіндігі. Жақсы жазылған оқиға көрерменнің назарын аударады. Мұндай материалдардағы ең күрделі схемалар мен «ауыр» фактілер көрермен үшін қарапайым және түсінікті болады.**

Тергеу нәтижелері туралы аудиторияға жеткізгенде, егер журналистке ақпарат жинау кезеңінде (бұл ең алдымен құжаттар) дәлелдеме қажет болса, журналист оқиғаны баяндаған кезде адамдар маңызды рөл атқаратынын есте ұстаған жөн. Бұл аудиторияға мәселенің көптеген адамдар үшін маңызды екенін сезінуге мүмкіндік береді.

Сапалы сторителлингтің мақсаты – аудитория назарын бірден өзіне тартып, соңына дейін ұстау. Негізгі ой оқырманға немесе көрерменге жанашырлық, еліктеуге, әрекет етуге, өзгертуге ұмтылу арқылы беріледі.



Видео форматында зерттеуде екі маңызды аспект бар. Біріншіден, «айтып жатқанда көрсету» қажеттілігі (көрініс кадр сыртында айтылғанға сәйкес келуі керек). Екіншіден, бағдарламаның уақыты шектеулі, көрерменнің назарын аудару үшін визуалды көріністерді таңдау мәселесі өзекті.

Зерттеу материалдары қазір болып жатқан оқиғалар; бұрын болған немесе бұрыннан болған оқиғалар туралы жеткізе алады. Осыған байланысты журналистер визуалды ақпаратты іздеу бағытын, сондай-ақ нені, қайда, кімдерді түсіретінін анықтайды.

## ВИДЕО ЗЕРТТЕУДІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІКТЕРІ:

- деректі видео;
- мұрағат видеосы;
- жасырын камерамен түсіру;
- қойылым түсірілімдер;
- видео-реконструкция;
- қатысушылармен, куәгерлермен интервью;
- сарапшы комментарий;
- бас кейіпкермен интервью;
- стендаптар;
- телефонға аудио-интервью жазып алу;
- инфографика, статикалық және динамикалық;
- фотолар;
- құжаттар;
- скриншоттар



Жоспарлау кезеңінде видео зерттеулердің ерекшеліктерін ескеру маңызды. Онлайнның өзіндік ерекшелігі бар: гипермәтін әртүрлі форматтағы ақпаратты (аудио, видео, фото, суреттер, кестелер және т.б.) гиперсілтемелер жүйесі арқылы пайдалануға мүмкіндік береді. Қосымша материалдардың тармақталған базасы бар лонгридтер жасау арқылы журналист қызығушылық танытатын, контентті маңызды деп түсінетін оқырманға сілтемеге өтіп, медиа-контентті тұтынуды жалғастыруға мүмкіндік береді. Визуализация онлайн-жарияланымдар үшін маңызды рөл атқарады, себебі ол адамның ақпаратты қабылдауын жеңілдетеді.

### **ЗЕРТТЕУ МӘТІНІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ БІРНЕШЕ ЭЛЕМЕНТТЕРДІ ҚАМТИДЫ:**

**Тақырып** - оқырманның назарын аударады, интернетте материалды ашып, оқуды бастауға түрткі болады. Ол ақпараттық сипатқа ие болады, сонымен бірге, зерттеу мазмұны мен нәтижелері аудиторияны алдамауы керек.

**Лид** – тақырыптан кейін және негізгі мәтіннің алдындағы публицистикалық материалдың қысқаша мазмұны. Лид қысқа және мазмұнды болады, сонымен бірге, материалға эмоционалды реңк беріп, аудиторияны оқуға ынталандыруы керек.

**Nut graph** – лидтен кейінгі және негізгі мәтіннің алдындағы абзац немесе сөйлем. Nutgraph оқиғаның мазмұнына шолу жасайды және бұл ақпараттың дәл қазір неге маңызды екенін түсіндіреді.

**Негізгі мәтін** – оқырманның суреттелген оқиғалар ортасында жүргенін немесе оларға қатысы барын сезіндіретін фактілер мен комментарийлерді, бэкграунд, журналист әсері, мизансценаны қамтитын баяндау. Негізгі мәтін контраст техникасын, реверсивті драматургияны қолдана отырып құрастырылуы мүмкін немесе зерттеу кейіпкерінің дұрыс және бұрыс «жолын» сипаттайды. Зерттеуде бірнеше кейіпкер болуы мүмкін: басты жағымды кейіпкер (жәбірленуші, әділет үшін күресуші), оған қарсы кейіпкер (жемқор шенеунік, құқық бұзушы), және осы жағымсыз кейіпкерден адамдардың неліктен және қалай зардап шегетінін түсіндіретін сарапшы. Кейіпкерлер оқиға үшін маңызды. Бірақ олардың саны көп болмауы керек.

**Kicker** – абзацты қорытындылайтын мәтін. Ол мәтіннің барлық маңызды бөліктерін қорытындылайды. Kicker оқырманды оқиғаның басына қайтара алады немесе оны ақпаратты/эмоционалды түрде аяқтай алады.

Сәтті оқиға оқырманның назарын тақырыптан аударады және оларды оқиға арқылы посттың соңындағы нүктеге немесе оқиғаның соңындағы титрлерге апарады. Бірақ оқиғаны тоқтату өте оңай.

### **УКРАИН ЖУРНАЛИСІ МАКСИМ ОПАНАСЕНКО ЖУРНАЛИСТІК ЗЕРТТЕУДЕГІ СТОРИТЕЛЛИНГТІҢ «ЖЕТІ КҮНӘСЫН» ТӨМЕНДЕГІДЕЙ ЖЕТКІЗГЕН.**

#### **1-күнә.**

**Нақты анықталған мәселенің/тақырыптың болмауы.**

Мұндай оқиғада жауаптан гөрі сұрақ көп болады және оқырман тарапынан «мұның барлығы не туралы?» деген сұрақ тудырады. Есіңізде болсын, адамдарға фактілер ғана емес, сонымен қатар бұл фактілердің нені білдіретінін түсіндіру керек.

#### **2-күнә.**

**Кіріспе бөлімнің немесе «ілімектің» болмауы.**

Көңілсіз әңгімеден, ресми пресс-релизден басталатын оқиға оқырманның назарын тез түсіреді. Керісінше, назар аударатын оқиға, кейіпкердің басынан өткен қайғылы жағдай немесе жағымсыз кейіпкердің абайсыздығынан немесе қылмысынан зардап шеккен адамдардың жағдайлары әлдеқайда оқылымды.

#### **3-күнә.**

**Кейіпкердің жоқтығы.**

Адамдардың әңгімелері адамдар үшін маңызды, өйткені кез келген әңгімеде оқырман жағдайды өзі үшін сынап көреді, ал кейіпкердің немесе жағымсыз кейіпкердің болуы эмоционалды түрде тартады.

#### **4-күнә.**

**Аудиториядан оқшаулану.**

Көбінесе журналистер аудиторияның мәселе туралы хабардар болуына жалған сеніммен қарайды, содан кейін материалда контексттің маңызды элементтері жоғалады. Оқиғаңызды оқырманға мүмкіндігінше жақын етіңіз.

#### **5-күнә.**

**Кептеліс және бәрін орналастыруға ұмтылу.**

«Сіз шексіздікті қабылдай алмайсыз», - деді Козьма Прутков және бұл афоризм әңгімелеу үшін өте маңызды. Күрделі терминология мен көп сандар, «өлі» тіл мен іс қағаздарын жүргізу, көптеген сілтемелер, нормативтік-құқықтық актілерге үнемі сілтеме жасау - мұның бәрі оқуды баяулатады және ақпаратты қабылдауды қиындатады. Барлығы туралы айтуға тырыспаңыз, ең жарқын мысалды таңдаңыз.





# СТОРИТЕЛЛИНГ

САПАЛЫ СТОРИТЕЛЛИНГ МАҚСАТЫ – көрерменнің назарын бірден өзіне тартып, соңына дейін ұстау.

Негізгі ой оқырманға немесе көрерменге жанашырлық, еліктеуге, әрекет етуге, өзгертуге ұмтылу арқылы беріледі.



Қалай, қайда және не түсіретіндігіңізді түсіну үшін жоспарлау кезеңінде бейне зерттеулердің ерекшеліктерін ескеру маңызды.



Зерттеу нәтижелері туралы аудиторияға айтып бергенде, журналист мынаны есте ұстағаны жөн: егер журналиске ақпарат жинау сатысында дәлелдеме қажет болса (бұл ең алдымен құжаттар), журналист оқиғаны баяндаған кезде, адамдар мен зерттеудегі мәселе оларға қалай әсер ететіні туралы әңгіме маңызды рөл атқарады. Бұл аудиторияға мәселенің көптеген адамдар үшін маңызды екенін сезінуге мүмкіндік береді.

## СТОРИТЕЛЛИНГТЕГІ ЖЕТІ ҚАТЕЛІК:

- 1-қателік. Нақты анықталған мәселенің/ тақырыптың болмауы.
- 2-қателік. Кіріспе бөлімнің немесе «ілмектің» болмауы.
- 3-қателік. Кейіпкердің жоқтығы.
- 4-қателік. Аудиториядан оқшаулану.
- 5-қателік. Күрделілік және бәрін орналастыруға ұмтылу.
- 6-қателік. Қорытындылардың болмауы.
- 7-қателік. Ойланбаған визуалды дизайн.



Ақпаратты бір немесе басқа форматта ұсынудың өзектілігі мен тиімділігі принципін есте ұстаған жөн. Жарияламас бұрын оқиғаңызды көрсетіңіз немесе журналистикаға қатысы жоқ адамдарға материалды оқуға рұқсат етіңіз, бәрін түсінді ме, не артық, не жетіспейді деп сұраңыз.



## ҚОРЫТЫНДЫ СӨЗ

Зерттеу журналистикасы - үлкен күш-жігер мен ақпарат іздеу, дереккөздермен жұмыс істеу, жаңа технологиялар мен ресурстарды пайдалану дағдысын үнемі жетілдіріп отыруды қажет ететін күрделі және тәуекелі жоғары жұмыс.

Бұл құрал зерттеуге бей-жай қарамайтын журналистер үшін шағын нұсқаулық, бірақ зерттеу жүргізудің қыр-сырын қамти алмайды, сонымен бірге, барлық сұраққа толыққанды жауап бермеуі мүмкін. Бірақ, зерттеу жүргізісі келетін журналистер үшін маңызды және пайдалы жөл сілтеуші.

Корпоративтік ынтымақтастық, жауапкершілік және өзара көмек зерттеу журналистикасының сәтті жүргізілуі үшін маңызды шарттар екенін есте ұстаған жөн және авторлар бұл жанрдың Қазақстанда да одан әрі дами түсетініне үміт артады.

## ҚОСЫМШАЛАР ЗЕРТТЕУШІЛЕР ҮШІН ПАЙДАЛЫ РЕСУРСТАР

### ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ҚОЛДАЙТЫН ӘЛЕУЕТТІ ДЕРЕККӨЗДЕР

- Зерттеуші журналистердің жахандық желісі <http://gijn.org/>
- Ұйымдасқан қылмыстылық пен сыбайлас жемқорлықты жариялау жобасы <https://www.occrp.org/ru/home>
- Журналисттік зерттеулерді қолдау қоры <http://fij.org/>
- Еуропалық журналистердік зерттеулерді ұолдау қоры <http://www.journalismfund.eu/>
- Еуразия аймағында зерттеулерді қолдау жобасы <https://newsprice.info>

### Украина

- Аймақтық баспасөзді дамыту институты <http://irrp.org.ua/>
- Киевтегі Слiдство.инфо журналистік зерттеулер агенттігі <http://slidstvo.info/>
- «Наши гроши» мемлекеттік сатып алу жүйесіндегі сыбайлас жемқорлықты зерттеу орталығы <http://nashigroshi.org/>
- Қырым зерттеу журналистика орталығы <http://investigator.org.ua/>
- Николаев зерттеу журналистика орталығы <http://nikcenter.org/>
- Ровненск журналистік зерттеулер агенттігі <http://4vlada.com/>
- «Сила правды» Волыньск журналистік зерттеулер орталығы <https://sylapravdy.com>
- Львов журналистік зерттеулер орталығы <https://viv.nashigroshi.org>
- «Тексты» мәліметтер журналистикасы агенттігі <https://texty.org.ua>
- «Схемалар: сыбайлас жемқорлық детальдармен» <https://www.radiosvoboda.org/skhemy>
- Бигус.инфо <https://bihus.info>

### **Молдова**

- Зерттеу журналистика орталығы <https://anticoruptie.md/ru>
- Ziarul di Garda <https://www.zdg.md/ru/>
- Rise-Moldova <https://www.rise.md/rusa/>

### **Армения**

- Hetq зерттеулер журналистикасы орталығы <https://hetq.am/ru>
- Грузия
- IFact Investigative Journalism Team <https://ifact.ge/en/>

### **Қырғызстан**

- Зерттеулер журналистикасы қоры <https://jif.kg/ru/>
- Kloop <https://kloop.kg/features/>

### **Латвия**

- Re:baltica <https://ru.rebaltica.lv>

### **АҚШ**

- Калифорния журналистік зерттеулер орталығы <https://revealnews.org>
- Халықаралық зерттеуші журналистер консорциумы <http://www.icij.org/>
- Center for Collaborative Investigative Journalism <https://ccij.io>
- ProPublica журналистік зерттеулер орталығы <http://www.propublica.org/>
- Investigative Reporters and Editors <http://www.ire.org/>

### **АҚШ-тағы университеттік журналистік зерттеулер жобалары**

- <http://investigativereportingworkshop.org/>
- <http://www.brandeis.edu/investigate/>
- <https://journalism.columbia.edu/investigative>
- <http://pearlproject.georgetown.edu/>
- <https://journalism.berkeley.edu/programs/mj/investigative-reporting/>

### **Өзге елдер**

- Болгария <https://bivol.bg>
- Чехия <https://www.investigace.cz>
- Араб Шығыс елдері <http://arij.net/en>
- Румыния [https://www.crji.org/index\\_en.php](https://www.crji.org/index_en.php)
- Балқан елдері <http://birn.eu.com/en/page/home>
- Македония <http://www.scoop.mk/>
- Италия <http://irpi.eu/>
- Германия <http://www.netzwerkrecherche.de/>
- Норвегия <http://skup.no/>



## ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТ

Берлин Майкл. Журналистік зерттеу жүргізу жөнінде шағын нұсқаулық, Баспа: National Press Institute, 2000. – Орналасқан: <http://molvar.narod.ru/lib.htm>

Цифрларды тарихқа қалай айналдыруға болады. Жаңа бастап жатқандарға мәліметтер журналистикасы. Гамбург, Новосибирск, Луцк, 2020.

Константинов А. Журналистік зерттеулер. Әдістеме тарихы және заманауи тәжірибе. – М.: АСТ; СПб: «Астрель – СПб», 2010.

Осыны зертте! Азаматтар мен журналистерге билік пен бизнесті қалай бақылауға болады: Сыбайлас жемқорлық пен бюджет қаржысын мақсатсыз жұмсауды анықтап, адамдарға қалай қызық тілмен жеткізуге болады. – Екатеринбург: Издательские решения, 2020. – 300 с.

Рэндалл Д. Әмбебап журналист. – М., 1996.

Орталық және Шығыс Еуропа елдеріндегі журналистерге арналған анықтамалық. Малькольм Ф. Мэллет. – М., 1993.

Тертычный А.А. Зерттеу журналистикасы. – М.: Аспект пресс, 2002.

Уллмен Джон. Журналистік зерттеулер: қазіргі заманғы әдістер мен техника. – М.: Виоланта, 1998.

Хантер Марк Ли Story-Based Inquiry: A manual for investigative journalism. – Тарихқа негізделген зерттеулер: журналистік зерттеулер жүргізу жөнінде оқу құралы. – Б.: «V.R.S. Company», 2015.

Шум Ю. Журналистік зерттеулер: теориядан тәжірибеге. – М.: Галерея, 2002.

Carl Bernstein, Bob Woodward All the President Men. Pocket Books, 2005.

Sheila S. Coronel Digging Deeper. A Guide for Investigative Reporters in the Balkans. BIRN, 2009.

James S. Ettema, Theodore I. Glasser Custodians of Conscience. Investigative Journalism and Public Virtue. New York, Columbia University Press, 1998.

Getting It Wrong. Ten of the Greatest Misreported Stories in American Journalism. W. Joseph Campbell. University of California Press, 2010.

The Global Investigative Journalism Casebook. Edited by Mark Lee Hunter. UNESCO Series on Journalism Education. 2012.

Brant Houston, Lenn Bruzzese, Steve Weinberg The Investigative Reporter's Handbook. A Guide to Documents, Databases and Techniques. Fourth Edition. Bedford/St. Martin's, 2002

Mark Lee Hunter, Luuk Sengers, Marcus Lindemann Modern Investigative Journalism: A Comprehensive Curriculum Based on the ARIJ Method.

Investigative Journalisms in Europe. Dick van Eijk. VVOJ, 2005

## ҰСЫНЫЛАТЫН ФИЛЬМДЕР

- Стивен Гласс аферасы – Shattered Glass, 2003.
- Арам ойсыз – Absence of malice, 1981.
- Ессіз қала – Mad city, 1997.
- Үлкен ойын – State of Play, 2009.
- Басты назарда – Spotlight, 2015.
- Корольдіктегі адамдардың барлығы – All the King's Men, 2006.
- Президент адамдардарының барлығы – All The President's Men, 1976.
- Газет – The Paper, 1994.
- Қауіпті өмір жылы – The Year Of Living Dangerously, 1982.
- Құдай қаласы – City of God, 2002.
- Кейн азаматы – Citizen Kane, 1941.
- Пеликандар брифі – The Pelican Brief, 1993.
- Қайырлы таң – Morning Glory, 2010.
- Қайырлы таң, Вьетнам – Good morning, Vietnam, 1987.
- Қайырлы түн және сәттілік – Good Night, and Good Luck, 2005.
- Сараевоға қош келдіңіз – Welcome to Sarajevo, 1997.
- Оның қызы Жұма – His girl Friday, 1940.
- Оның жүрегі – A Mighty Heart, 2011.
- Параллакс көзқарасы - The Parallax View, 1974
- Зодиак – Zodiac, 2007.
- Бағдадтан тікелей эфирде – Live From Baghdad, 2002.
- Ережесіз ойын – Fair Game, 2010.
- Шетел тілшісі – Foreign Correspondent, 1940.
- Қытай синдромы – The China Syndrome, 1979.
- Шындықтан басқа ештеңе емес – Nothing But the Truth, 2008.
- Қауіпті зерттеу – Shock and Awe, 2017
- Вероникаға аңшылық – Veronica Guerin, 2003.
- Бірінші бет – The Front Page, 1974.
- Арналарды ауыстырғанда – Switching Channels, 1988.
- Ақымақтық, немесе неге ит құйрығын бұлғаңдатады – Wag the Dog, 1997.
- Өлім алаңы – The Killing Fields, 1984.
- Шынайы тарих – True Story, 2015.
- Бесінші билік – Fifth Estate, 2013.
- Сальвадор – Salvador, 1986.
- Өз адамың - The Insider, 1999.
- Құпия досье – The Post, 2018
- Жағдай – The Situation, 2006.
- Өлеуметтік желі – The Social Network, 2010.
- Өсек – Gossip, 2000.
- Стрингер – Nightcrawler, 2014.
- Тележаңалықтар – Broadcast News, 1987.
- Тележелі – Network, 1976.
- Хабаршыны өлтіру – Kill the messenger, 2014.
- Уотергейт. Ақ Үйдің күйреуі - Mark Felt: The Man Who Brought Down the White House, 2017.
- Флетч – Fletch, 1985.
- Фрост Никсонға қарсы – Frost/Nixon, 2009.
- Жеке соғыс – A Private War, 2018.